

Евген Бородиєвич

В чотирокутнику смерти

Причинки до трагедії УГА на Великій Україні

— (Із воєнного записника З-твої бригади.) —

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАКЛАДНІ „НОВЕ ЖИТТЯ“.

1 число.

Видає: А. ОКПИШ, Львів, вул. Кадецька ч. 4.

„Morituri te salutem“.

Евген Бородишинич

В чотирокутнику смерти

Причини до трагедії УГА на Великій Україні

— (Із воєнного записника З-твої бригади.) —

2-е видання

ТІНЯМ ДОРОГИХ ДРУГІВ,

ЩО В ЧАСІ ПРОБУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ, ЛЯГЛИ ГОЛОВАМИ ВІД ПЯТНИСТОГО ТИФУ,

цей пам'ятник присвячує

Автор.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ГОВЕРЛЯ"
НЮ ЙОРК - ЗДА

1975

diasporiana.org.ua

ЗМІСТ

	стор.
I. Останні дні на Галицькій Україні. Переход за Збруч	1—10
II. Похід на більшевиків, боротьба з армією Денікіна, перемиря і договір	10—33
III. В союзі з Денікіном	34—59
IV. Переход до більшевиків	59—81
* * *	82—86

Пояснення скорочень:

УГА = Українська Галицька Армія.

ІІ-й УГК = другий Український Галицький Корпус.

НКУГА = Начальна Команда Української Галицької Армії.

УСС = Українські Січові Стрільці.

СС = Січові Стрільці (придніпрянські).

ЧУСС = Червоні Українські Січові Стрільці.

I/5 курінь = Перший курінь 5-го полку піхоти.

ЗОУНР = Західна Область Української Народної Республіки.

п. п. = піший поєд (полк піхоти).

Заввага.

Поміщені на 1-шій сторінці пісня як мотто, це варіант пісні УСС, що звучить:

Ой та зажурилися Стрільці Січові, —
Як Збруч річку проходили,
Хоч тільки народу впало за свободу —
Встоятись не було сил... .

ЗАМІТКА

Перше видання цієї книжки з'явилось у Львові 1921 р., від ч. 1-с Української Накладні "Нове Життя". Президіємо його, як 2-е незмінне видання.

Л-р М. С. Чадорийський

1.

Останні дні на галицькій Україні.

Переход через Збруч.

Ой і зажурились стрільці...
Як Збруч річку проходили,
Ціо стільки народу лягло за свободу,
Остоятись не було сили...

Це були часи по славній офензиві УГА під командою ген. Грекова, коли УГА під напором польської армії, з причини браку муніції, мусіла відступити за ріку Стригу.

В перших днях липня 1919 р. перемінено дві робітничі сотні ІІ-го УГА на дві саперські сотні: одну для 3-ої бригади, другу для 7-ої. По переведенню розділу технічного матеріялу, мали обі сотні сейчас відійти до своїх бригад. Мене призначено командантом саперської сотні 3-ої бригади.

Команда ІІ-го УГА находилася тоді в Копичинцях, відки дня 7-го липня вийшли обі сотні до постоювів своїх бригад. Команда 3 ої бригади стояла постоєм у с. Вербівці.

Моя саперська сотня складалася з людей по більшій часті нездібних до повнення полової служби; були в ній люди, які ще при війську не служили, а правдивих саперів було мало. Саперських приборів було дуже обмаль, декілька сокир, пилок, джаганів, лопат і рискалів. Рівно ж і одностій лишав богато до бажання, ба — було навіть кількох босих. Мужва походила головно з Бережанщини, Рогатинщини і Товмаччини. В тім-же дні стан сотні виносив 74 людей.

В день відходу сотні з Копичинець було дуже гарно: горячо, хоч троха і парно; заносилося на дощ.

Обі сотні вийшли одночасно. Дорога вела здовж річки Серету, через поля, відтак лісами, де біля Майдану і Тудорова околиця прибрала мальовничий вигляд. Особливі в чотирокутнику смерти.

над самим Серетом, біля села Тудорова, околиця пишається своєю незвичайною ріжноманітністю і красою. Горби покриті лісами, по долах повно садів, у стіп горбків витрискують жерела дуже здорової води, а спливаюча вода поміж кущами густої деревини творить малі водопади, перепливає відтак через два старі млини казочного вигляду. При тім всім тут дуже здоровий воздух і тому ця околиця вельми надається як місце на прогулки:

Село і серце одпочине,
Село на нашій Україні —
Неначе писанка...

Тут відпочивала сотня в обідових годинах. Пополудні почав падати рісний дощ, який супровождав нас аж до Будзанова, куди прибули ми перед вечером. Саперська сотня 3-ої бригади тут закватиравала, а сотня 7-ої бригади по короткім відпочинку пішла до Янова.

В Будзанові поміщувалася полева лічниця, полевий суд, ліквідатура й обози 3-ої бригади. В будинку повітового суду урядувала стаційна команда.

Місто Будзанів представлялося тоді дуже нужденно. Хоча його положення дуже гарне, в ярі Серету, між високими і стрімкими берегами, в яких видно камяні поклади т. зв. „подільської плити“ з діловяльної епохи, а над лівим берегом підноситься добре ще захований замок, все ж таки середина міста брудна, много лопалених домів з часів відступу російських військ 1917 р.

Другого дня відійшла саперська сотня до посту 3-ої бригади, до Вербівця.

Штаб бригади містився в місцевім парохіальнім домі. Дотеперішній командант бригади полк. Арнольд Вольф відійшов до Копичинець на команданта II-го УГА, на місце новоіменованого Начальним Вождом УГА ген. Мирона Тарнавського. Команду провадив тимчасово аж до приходу нового команданта от. Омеляна Лисняка сот. Франц Запутович. На подвір'ю приходства стояло повно обозів, осідланих коней; все готове до відходу. З фронту час до часу приїздили вістові зі звідомленнями, або відвозили прикази. На фронті панував спокій, лише час від часу гуркотіли гармати.

Тодішній харчовий стан бригади виносив кругло 4800 людей, не враховуючи сюди I-го куріння 5-го полку, який недавно відійшов був на большевицький фронт під командою сот. Зенона Черевка.

3-тя бригада складалася тоді з 5 і 6-ого піхотних полків, які числили по три куріні, даліше з 3-го гарматнього полку, що складався з чотирьох батерій, кожня батерія по чотири гармати. Кромі цього мала бригада свої підрозділи.

В той час занимали становища командантів при 3-ій бригаді слідуючі старшини: Командантом бригади був от. Лисняк Омелян, шефом ген. штабу сот. Запутович Франц, начальник оперативного відділу сот. Вінтоник Осип, начальник канцелярії пор. Марак Богдан, муніційний, телефонічний і технічний референт пор. Горачек Антін, бригадійний лікар пор. Сенчина Володимир, бригадійний ветеринар чет. Соневицький Юліян, бригадійний духовник о. Галайчук Володимир, бригадійний інтендант пор. Електорович Володимир, харчовий старшина пор. Мурин Володимир, ліквідуючий хор. Яричевський Микола, командант булавної сотні пор. Щурівський Філярет, командаант саперської сотні пор. інж. Бородієвич Евген, командаант сотні кінноти хор. Хома Андрій, а полової сторожі чет. Данилюк Дмитро, завідатель старшинської столової чет. Фалендиш Дмитро.

У фронтових формacіях були командантами: 5-го піхотного полку сот. Козак Северин, 6-го п. п. в заступстві раненого сот. Баковича Володимира сот. Загайкевич Богдан, а командаantom 3-го гарматнього полку був от. Шепарович Юліян.

Полки бригади стояли тоді на позиціях, на лінії Петликівці нові-Пилява-Янівка Доброполе-гора „Баба“ Δ 392, здovж мурованої дороги Хмелівка-Брикуля стара і нова. Батерії окопалися по більшій часті по селах блиże Серету.

Полки не обсаджували тісно призначеного відтинка з причини браку сил до обсадження, а по друге, полки 3-ої бригади мусіли розтягнутися на відтинок, який занимали полки бригади УСС-ів і 1/5 куріні, які пішли на большевицький фронт. З цеї причини обмеженося виключно на обсладженню горбків, творячи т. зв. опірні точки, між якими безнастінно кружляли стежі. При цьому раз-у-раз висилано

в сторону ворога розвідчі стежі, що заходили аж за Стрипну. Ці стежі провірили, що Поляки стягають на наш фронт великі сили (армію Галлера) і що дня 15-го липня мають зачати генеральну офензиву. Всі були свідомі, що з причини браку муніції УГА наступу не видерхти, бо тоді у кожнього стрільця було всього по 5 набоїв. Гарматних набоїв було також мало. Тому почато робити приготування до переходу УГА за Збруч, а рівночасно роблено заходи, щоби це відбулося без перешкод зі сторони Поляків. Безвихідна ситуація поділала на нас пригноблюючо.

Саперську сотню, в день її приходу до бригади, переглянув сот. Віntonик; її закватировано в селі з цим, що вона мала відійти другого дня до Будзанова, щоби там зайнятися направою дороги, яка вела через ліс з Будзанова до Папірні. Вже сама направа дороги мала бути приготуванням до відвороту, бо команда ІІ-го УГК дала наказ всім бригадам перевести свої тяжкі обози і воєнний матеріал за Серет, а всі дороги були в лихому стані.

В дніх від 9-го до 14-го липня 1919 саперська сотня була безперервно зайнята направою згаданої дороги, що з причини довготриваючої слоти була неможлива до переїзду. Тому її направа вимагала богато праці і труду. Однак вже дня 14-го липня перервано цю роботу, бо сотня, згідно з наказом ІІ-го УГК, мала відійти до Тудорова, щоби в його околиці зайнятися направою мостів на Сереті. Сотню доповнено фаховими людьми і дано їй технічний матеріал. Ціле пополуднє падав сильний дощ, а се утруднювало похід так, що що-йно вечером добилася сотня до Тудорова. Коли на другий день мала сотня відійти до праці, далися чути близькі стріли машинових крісів. В селі появилися малі відділи фронтових формаций, які сповістили, що Поляки сильно наступають і що вже зайняли близьку місцевість Косів і кожньої хвилі можуть дійти до Серету, бо ніхто не ставить їм опору. Яке-небудь оточення з бригадою було неможливе, тож щоби уникнути стрічі з ворогом (в сотні було всього 6 крісів), рішено відступити з сотнею з села. В часі відходу з Тудорова переїздили туди обози, які відступали в сторону Копичинець, куди пішла і саперська сотня. Перед с. Майданом мусіла вона скоро направити дорогу в лісі, на якім було повно глибоких ям

з густим болотом, що утруднювало переїзд обозам і гарматам. В часі цєї роботи, з'явилися вже і піхотні відділи. Фронтові частини відступали на схід.

Польський наступ був так сильний, що перед полуноччю дійшли Поляки до Серету.

День був сонячний; повівав легенький вітер.

Саперська сотня прийшла около 4-ої години попол. до Копичинець, відки, на приказ команди бригади, мала відійти до Чорнокінець великих. В тім часі увійшли до Чорткова передні польські відділи і зайняли місто. Сотня переходила через Пробіжну, де селяне дуже злякалися відворотом УГА: тут і там долітали плачі і ридання...

Прийшов гарний вечір. День 15-го липня... На небо виплив новий місяць, з фронту доходили відгомони стрілянини, дорогами тягнулися обози.

Іронія!... Колись в цей день починалися вакації... і сьогодня... як і колись, був такий гарний, чудовий вечір, душа любувалася красою природи на рідній землі, думалося про відпочинок, колись... а сьогодня відворот... не прочувуючи навіть, що може це останній вечір на галицькій Україні...

Пізним вечером прибула сотня до Чорнокінець, де вже з'їхалося було богато обозів, які сюди переїзджали відтак цілу ніч. На всякий випадок саперська сотня стояла в поготові. Ніч пройшла спокійно.

Доперва ранком почали прибувати сюди куріні; прибула теж і команда бригади, а всі обози почали від'їзджати до поблизької Дубівки.

День 16-го липня 1919 це останній день побуту на галицькій Україні, погідний.

Біля 7-ої год. рано крісова і гарматня стрілянина змagaлася що раз то більше. Польські стежі зі скорострілами на підводах під'їзджали що раз блище і в цей спосіб ширили заколот в наших відділах, що спричинило те, що тут і там почали наші відділи відступати. Відступали, як сказано, головно з браку набоїв.

Наша артилерія відстрілювалася. Однак о 2-ій год. попол. ситуація виявилася безвихідною, ще того дня рішено дати наказ всім сотням перейти Збруч.

Після наказу, полки 3-ої бригади мали податися трохи на півднє і що-йно в Підфилипю перейти Збруч. Саперська сотня мала сейчас відійти до Підфилипя і там приготувати все до спалення мосту по відході останнього відділу. Однак під селом Бурдяківці стрінув мене от. Лисняк, який дав устний приказ відійти сотні до Збрижі, бо лише тамтуди буде переходити бригада.

Дійсно, цілий УГК відступав за Збруч, не ставляючи ворогові найменшого опору. Була 3-тя год. попол. Пільними дорогами тягнулися обози, піхота, цивільні підводи з біженцями, полеві лічниці, все разом хвиливо помішане.

Дорога з Бурдяковець до Збрижі вела здовж Збруча, відки розлягався вид далеко на захід і за ріку Збруч. Лани, засіяні доспілим збіжем, потяті пільними дорогами, а збіжа хвилювало під подувом вітру. Ген далеко на заході темніли села: там був уже ворог. Синіли горбки з лісами: там люба Галичина, рідні села, міста, рідня, знакомі, все найдороще... Праворуч дороги, вузенька смужка землі, над Збручем, але ця ще наша, та за хвилю і з нею приходиться розпрацатися. В долині пливе Збруч: це-ж наша сучасна Лета, яка нас відділить за хвилю від рідної країни, де прожилося молоді, безжурні літа... Шумів він тихесенько, якусь пісоньку шепотів; тужну, сумну, жалібну... А в ньому купалося сонішне проміння, у воздухі співав журливо жайворонок. І тихо, тихо всюди, а на душу находив смуток, в очіданні чогось страшного, небувалого... Часом перервала цю зловіщу тишину наша артилерія, наче слала своїй країні останній пращаальний привіт. Часом затарахотів віз, що сюди заблукався.

Тишина панувала над цим полем смерти, поритим насрізом окопами та безчисленними гарматними ямами, де тут і там видніли могили з березовими хрестиками. Через поля тягнувся кільчастий дріт. Ці поля були місцем недавних боїв з часів австрійсько-російської війни. Над самим Збручем мріли війною виснажені села... Хотілося не думати про те, що доводиться покидати галицьку Україну. Малося враження, що кожній корчик дерева, кожній колосочок збіжа... знакомий серцю. Та даремні були зусилля!.. Побідила свідомість страшної епохальної хвилини. Відступати під напором ворога з рідних сторін, з рідних гнізд і оставити йому

все на поталу... Але по цім босі Збруча бачив я, як дорогами їхали галицькі обози.

Терен над Збручем піднімається що-раз-то вище на схід: це вже Велика Україна. Там видно групи дерев, села, за ними поле й поле, а дальше на схід, горбки над Смотричем... От тамтуди вела нас всіх дорога...

І прийдеться покинути рідну країну — в ім'я великої ідеї. Підемо всі знову у бій з новим ворогом України. Але чи вернемося знов побідниками у нашу Галичину, чи всі вернемося і коли це наступить?... Хто це знає?

І сльози тиснулися до очей, а думка проходила одна за другою, одна сумніша від другої...

Ми зближилися до села Збрижі: село розложене по обох берегах Збруча. Дорогою, що вела з Чорнокінець, їхали довгі, наче вужі обози, ступали піхотні відділи, ішла кіннота з ріжних бригад: з горба поволі з'їжджали в долину ріки, де стояв новопобудований міст. Все посувалося з мовчанкою, якось урочисто; не чути було ні співів ні розмов, на лицеях всіх малювався смуток, резигнація.. Наче на якомусь похороні...

Один погляд на захід, останнє „пращай“, останнє зітхання і сотня сходить в долину, до моста. Ось Збруч: вузенький він тут, не дуже глибокий, а яку велику роль відграє він в нашій історії?...

На мості стоїть якийсь старшина і числить переходячих.

Біля моста поправав я рідний беріг, сльози всім потекли з очей, дехто шепотів молитву... Справжня картина: „На ріках Вавилонських, там ми сиділи і плакали“... Деякі купалися в Збручи, мовляв, щоби гріхи пустити з водою..

Всі ступали якось нерадо, несміло.. наче прочували, що негаразд нас там жде...

Це була картина, яка ніколи в душі не затреться, картина знад Збручем, в дні 16-го липня 1919 року.

Артист-маляр мавби тут велике поле до попису і зробивши цим велику прислугу, колиби тоді був змалював кистю це горе, всі терпіння, тугу, жах, які малювалися на лицеях перехідників, галицьких Українців, що мусіли відступати з рідних сторін.

О 4-й год. 20 мінут перейшла білєрська сотня міст, який був приготовлений до спалення. За сотнею їхала артилерія. Дорога вела під гору; у стіл її стояв штаб 3-ої бригади, відки вийшов наказ для сотні до дальнього відходу до села Літави. Ми йшли селом Збrijж, вже по тому боці Збручча. Село порите окопами, доми побудовані з каміння, знищенні гранатами. Гарна церква у візантійському стилі „улягла частинному знищенню“. В цьому селі стояли в 1917 р. полки був. австрійського ХХV-го корпусу, а гуцульська сотня „ц. і к. УСС“ при тодішньому наступі австрійських військ, дня 29-го липня 1917 р. перша зайняла це село. Вже тоді, себто перед двома роками лилася українська кров на цьому місці ... за Україну.

Селяне, при вході до села витали нас словами: „Австрійці йдуть“. А мені тоді дивно і смішно стало. Гарно витаютъ на порозі Великої України, думав я собі. Але впрочим нема чому дивуватися, бо много з нас носило тоді австрійські однострої і на голові також шапки. Проте треба було селянам, бодай приханцем пояснити, що ми не Австрійці, а Українці, такі як і вони. Я переконався, що про наш прихід ніхто селян не інформував. Тому вони, уважаючи нас за колишніх Австрійців, почали і до нас відноситися ворожо.

За селом широчезні дороги: відай бувше російське правительство не жалувало землі під дороги. Цими дорогами їхали наші обози в кількох рядах, бо було куди обернутися.

Вже вечір заходив, сонце ховалося за виднокруг, ми всі були помучені безперервними походами. Наші лиця, сгорнілі від жару сонця, присипалися порохом.

Полки 3-ої бригади разом з іншими полками ІІ-го УГК мали вправді завдання здергувати Поляків над річкою Нечлава, на лінії Пробіжна-Чорнокінці велики-Слобідка-Давидківці, щоби дати спромогу всім обозам переправитися за Збруч, а також, щоби без перешкод зі сторони ворога можна було всяке воєнне і державне майно, нагружено ще досі на залізницях, вигрузити і перевезти в безпечне місце. Однак полки не віддержали сильного наступу і перейшовши Збруч, обсадили тогож дня вечером лівий беріг Збручча, себто колишні російські окопи.

Наглий відворт УГА з Галичини був причиною, що богато воєнного майна по залізничних стаціях треба було знищити, а що не знищено, те попало в руки ворога. Вину ту поносять також ті, котрі тими складами завідували, не подбавши заздалегідь про підводи.

Ми йшли безперерви серед піль, засіяних буйним збіжжям і пізним вечером прибули до Літави. Тут застали ми повно обозів, кіннати, вишкіл УСС ів так, що тяжко було за квартири, хоч село величезне. Повечерявши, очували ми таки на дворі, бо ніч була гарна, тепла й місячна. Цілу ніч переїздили селом обози, в селі був рух, все шукало за пріміщенням та за своїми частинами. Селяне і в цьому селі, відносилися до нас як до „австрійців“, не хотіли нам нічого продати, а як продавали, то дуже дорого. Мене дивувало, що тутешні селяне не топили ні деревом ні соломою. Місто цього виробляли вони з товарячих відходів т. зв. „пальяниці“, сушили їх на сонці, а відтак топили ними в печі.

Боєва ситуація цього дня вечером була менше більше така: большевики були від нас недалеко (ними був заниятій Городок) і грозили наступом. Таким чином частини ІІ-го УГК опинилися між двома фронтами: на заході Поляки, а на сході большевики.

Ворожа постава тутешнього населення до нас як Українців, брак муніції, через що наш стрілець не був певний себе, брак одежі, білля, обуви, низький льон, за який годі було купити шматок хліба, бо тодішній льон стрільця виносив 11 гривень на день, а при тім недостача харчів, брак відпочинку, як рівнож незнання нашого політичного положення, це все причинилося до цого, що наше стрілецтво стало пригноблене і невдоволене та упало зовсім на дусі. Кожний з них ставив собі питання: „Чого ми тут прийшли, чого нас сюди ведуть, куди ми йдемо, в якій цілі, чого взагалі йде УГА на Велику Україну, коли по тутешніх селах сидить повно молодих, боєздатних молодців і ще з нас сміються, що ми воюємо?“ Кромі цього большевицькі агіатори, що безкарно туди крутилися, робили своє і поширювали в наших рядах деморалізацію. Були навіть такі стрільці, які предкладали робити наступ на Поляків, бо мовляв, краще згинути на своїй землі, як десь під чужим плотом, на

чужині. Це вказувало на велике привязання нашого стрільця до своєї батьківщини.

Ці браки причинилися до цього, що в рядах УГА зараз по її переході за Збруч почала ширитися дезерція, який кінець положено тоді, коли всему стрілецтву зясовано сучасну нашу справу і положення.

Полки 3-ої бригади були цілій день 16-го липня на позиціях в огневій стрічці з польськими військами, які біля Гусятина перейшли були Збруч і готовилися до дальншого наступу на нас, щоби обезпечитися від наступаючих большевиків. Таке тоді було звідомлення. Річ однак малася так: на основі постанови Найвищої Ради мирової конференції, з дня 25-го червня 1919 р. дозволено польській армії продовжати свої воєнні операції до лінії Збруча. Це рішення мабуть тоді було відоме НКУГА і тому дня 17-го липня перед вечером, з огляду на грозячу небезпеку зі сторони большевиків приказано полкам 3-ої бригади відступити знад Збруча і не вдаватися вже більше в бій з Поляками.

В ряди УГА кинено клич, виданий гол. от. Петлюрою: „Через Київ веде дорога на Львів”. Полки УГА в сполучі з придніпрянською армією мали сейчас вдарити на большевиків. Перший мав почати акцію II-ий УГК, а прочі два УГК мали перегрупуватися і відпочати, а відтак почати наступ.

І судилося УГА пробивати дорогу до золотоверхого Київа...

II.

Похід на большевиків, боротьба з армією Денікіна, перемир'я й договір.

Большевики не відпочивали. Іхні ватаги розбрилися вже були по поблизьких лісах в полосі між Жванчиком і Збручем, при чим придніпрянські частини не держали одностайногого фронту і серед переполоху відступали, що поміж населенням викликало великий неспокій. НКУГА дала наказ II-ому УГК негайно розвинутися до наступу і простежувати терен.

Штаб 3-ої бригади, разом зі своїми підвідділами вечером 17-го липня опустив був Літаву і подався на Лянцкорунь, бо полки бригади, згідно з наказом, вже були опу-

стили Збруч і йшли походом на большевиків. Було вже пізно вночі: на дворі темно, відтак місячно. З Лянцкоруня видно було тріскаючі шрапнелі знад Смотрича. Дорогами їхали обози ріжних бригад і команд, тяжко було визнатися де чиї обози, бо всі дороги були заповнені підводами, і трудно було їх виминути. Ішлося дуже поволи, бо й соптінний обоз їхав поволи. В часі ранком прибули ми до с. Жердя, де довше відпочали, відтак через Константинівку і Більші Вірмени прибули ми до села Гуменець.

Того дня мав я нагоду бачити, як їхали наші обози широкими дорогами в 4—5 рядів, так дуже збиті до купи і так довжезні, що мені прийшло питання, відки їх стільки набралося. На підводах повно всякого майна, їдуть на них і військові і цивільні. Тут везуть бочки з бензиною, там харчі, дальнє недужих стрільців, там знову їдуть здорові, за ними обоз якоїсь лічниці, сюди знов заблукала якась „фаркіха“ з невідомого куріння, за нею обоз якоїсь окружної команди, жандармерії і т. д. і т. д. — горох з капустою, все з собою помішане. Але на цьому ще не кінець. Іншими дорогами, які видно було на овіді, таке саме, як і тут. Тъма-тьмена обозів. А все їде, порушається. А скільки коней?... Наче сарана зійшла на Велику Україну. Де ж набрати для них пашні?... Але попри військові підводи їдуть і цивільні, видиш на них наших галицьких „сватів“. Для військових коней пашня мусить найтися, але для цивільних?... А коні вже зголодніли, ледво тягнуть, тяжко віддихають. Бувало, під час дороги, добре навантажена підвода пристане перед дороги, а за нею мусить приставати довгий ряд, що за нею тягнувся. Тоді вже було чути крики і накликування: „Вій, поганяй“. Нераз случилося й таке, що розсохле колесо-котроїсі підводи, на якій їхали дрімаючи стрільці, нагло розлетілося, стрільці попадали на землю й збудилися, але вже з гудзами на чолі.. Оттоді було сміху...

Загально у всіх на пригорожених і опалених лініях, видно було велику перевтому з причини недоспаних ночей, довгої подорожі і походів.

Знакомі, цивільні біженці держалися разом, але буває під час відпочинку, коли стрінулися зі знакомими, які держалися іншого гуртка, тоді звиталися з усміхом і зі здивуванням, при чим кожний з них оправдував причину

своєї утечі з Галичини: цей був комісарем міста, другий суддєю і т. і. всі боялися Поляків... А при тім цивільні біженці впали на хитрий спосіб: вони все держалися обозів тих військових частин, при яких служили їх свояки або знакомі, бо мовляв, ти вже тут не згинеш.

Не видно було чомусь між біженцями тих, котрі тортували державним майном на користь власної кишені...

Так представлявся менше більше похід цього великанського обозу в перших днях по переході за Збруч, коли липневе сонце немилосердно жарило, а іхати треба було без перерви. О розкладанню кухонь ніхто й не думав, бо нас всіх ждала далека дорога. Такі справи відкладано до вечера. Помучені коні, які крім цього тяла уперта муха, ставали з голоду, який треба було бодай в часті заспокоїти. Наші конюхи, користаючи з хвилевих перестанків, кидалися лавою на панські лани, які засіяли селяне і почали з косами і серпами управляти жнива. „Зареквіровану“ так пашню, давали трохи коням, а решту складали про „запас“ на фіру. Таке поведіння було причиною частих непорозумінь між нашими конюхами і селянами і нераз мусіла наша Інтендантура покривати виряжену шкоду, а то звичайно дуже дорого. Але й ціни інших середників поживи були дуже високі: коли прим. в Галичині платилося в той час за одно яйце 40 сотиків, а навіть менше, за цілий бочонець хліба 8 корон (гривень), тут одно яйце стояло 2 гривні, один російський фунт хліба 50 карбованців, чи там 100 гривень. Так дорого платилося тоді на Великій Україні, де було подостатком хліба, а ще нераз і тяжко було його купити. Недивниця, що в перших днях після переходу за Збруч ми всі голодували, стрільці діставали малій льон, а старшинські побори були невистарчаючі. Також і провіянтура не могла на час доставити харчів для своїх частин, бо її обози все були в поході, а до печення хліба треба мати готові печі. Мяса також не доставлювано і тому дозволено поодиноким відділам закуповувати харчі для сотні із сотенної каси. Очевидно, що з пашнею були цілі історії. На ніч виганялося коні на поле пасти, а тимчасом конюхи, як не пускали коней в овес, то косили його і забирали з собою. Такі нічні виправи були для конюхів нераз менше приємні, бо „дядько“ що укрився в збіжу, як

не стріляв з кріса, то своїм „параграфом“ добре почастував конюха. Відси йшли зажалення на стрільців до команди бригади, а Інтендантура мусіла знов покривати шкоду. Щоби таке дальнє не повторювалося, видала команда бригади строгий наказ, заборонюючи такі „реквізиції“. Всякі шкоди мав покривати цей командант сотні з власної кишені, до якої даний стрілець належить.

До Гуменець прибула команда бригади зі своїми підвідділами дня 19-го липня підвечір. Тут були й інші частини, що направлялися у свій район. Полки бригади були в безпереривнім поході і дійшли були до Батина.

Нашим частинам доставлено муніцію від придніпрянського постачання, а харчі, які тоді доставлювано, це була головно кукурузяна мука. Цею мукою нас тоді годували, а от Лисняк, видячи це, шуткував собі: „Як так буде даліше, то моя бригада геть згуцуліє“.

В Гуменцях пробули ми цілий 19-ий липня. Кватирувалося по більшій часті під голим небом, бо нігода була гарна, селяне відносилися тут до нас трохи прихильніше, тому що була нагода їм нашу справу представити, що ми також Українці, як і вони. Через це село переїзджали ріжні відділи, підлягаючі безпосередно НКУГА і команді етапу УГА, які відправлялися в сторону Камянця.

Почалася наша офензива на большевиків. Полки, пропостеживши терен аж до Цунаєвець, в сполучі з куріннями 18-ої бригади, яка тактично тоді підлягала 3-ій бригаді, посувалися вперед що раз то даліше, не стрінувши ніде ворога. Показалося, що большевики дізналися, що матимуть до діла з добре зорганізованою армією і почали поспішно відступати.

Поволи ми звикали, що ми на Великій Україні, поволи привикали до тутешніх обставин, зживалися з тутешніми порядками і хоч не все було до смаку, треба було забути на якийсь час про Галичину, а перед очима мати дорого-вказ, на якім видніла напись: єдина, соборна Україна, від Кавказу аж до Сяну. — Тяжка трудна дорога ждала нас всіх, що мали дійти до цеї мети.

Ми йшли вперед. В неділю 20-го липня 1919 передполуднем, в часі великої спеки виrushив штаб 3-ої бригади зі своїми підвідділами з Гуменець на Шатаву. Околичня схоп

жа з галицьким Поділлям, денеде горбки з дуже прорідженими лісами, всі поля засіяні, нетільки селянські, але й панські. Під селом Залісці, куди ми йшли на постій, є довжезний ліс: його холод трохи нас відсвіжив. В Залісцях прияли нас селяне дуже сердечно. З цього села богато служило в придніпрянській армії і тому тут національна свідомість була більша, чим деинде.

Нещасливий припадок трапився командантови бригади от. Лиснякови тогож дня. А це його персональний адютант, чет. Дольницький, через необережне обходження з бравнінгом, ранив от. Лисняка в коліно так нещасливо, що того самого дня мусів от. Лисняк відіхнати до лічниці в Камянці, а команду бригади передав сот. Запутовичеви.

Того-ж дня вирушили ми дальше на північ до м. Баліна, де стрінулися зі штабами корпусу СС. Пізно в ночі переходили ми через залізничний шлях, котрим ішав придніпрянський бронепоїзд. Ночували в Смотричівці. Звідомлення з фронту були вдоволяючі. Ранком 22-го липня перенісся штаб бригади до м. Смотрич, де стояв і штаб 18-ої бригади, а саперська согня осталася в Старій Гуті. Цілий день падав дощ. Дорога до Смотрича дуже камяниста, нерівна над рікою, перед містом стрімка. Місто наскрізь жидівське і брудне. На ріці гарно збудований міст, добре удержанний. Кругом міста ліси, між якими вже наші куріні звели бої з большевиками, взяли кільканайця большевиків в полон і прогнали їх з міста.

Полки наступали дальше, як день так ніч, ступаючи втікаючому ворогові на пять й загналися далеко за ним за Дунаївці.

І ця галицька армія гола, боса, обезсильена довгими воєнними трудами в Галичині, яку Поляки представили перед світом, як большевицькі, гайдамацькі, Бог зна, які банди, почала робити гарні поступи. В нас вступив дух надії на кращу будучність. Нам обіцяла Директорія У. Н. Р. все: однострій, білля, чоботи, поліпшення харчів, доставу набоїв, а коли переведеться тут між населенням мобілізацію й довший відпочинок.

Зі Смотрича пішов штаб 3-ої бригади дня 24-го липня до Дунаївець, де лише коротко задержався. В місті фабрика сукна. „Може нам колись щось відси прийде“ — говорили

стрільці?“, повно склепів зрабованих большевиками. Сюди перенісся штаб II-го УГК, а штаб бригади пішов до Лісного Макарова, над рікою Ст. Ушиця. Перед вечером прибув до Макарова от. Горук Семен і обняв команду 3-ої бригади. В цьому селі селяне були для нас дуже ввічливі, і гостинні. Ночували ми тут під строгим поготівлям, бо большевики були недалеко.

Дня 25-го липня вирушила саперська сотня з передньою сторожею з її б-куріння з Лісного Макарова в північному напрямку на Проскурів, бо туди большевики стягали більші сили. Через село Матіївці, Проскурівку, Гайдамаки, прибули ми до містечка Зінківці, над р. Ст. Ушиця. В Зінківцях стояв також штаб 7-ої і 21-ої бригади. Саперська сотня була тут занята направою моста.

Зінківці, це дуже характеристичне містечко. Складається з присілків; ось їх назви: Долина, Адамівка, Соколівка, Кривуля і жидівське середмістя. Тут був бровар, з якого за малою оллатою побирали стрільці пиво. Улиці містечка, одна над другою високо на кілька поверхів, рівнобіжні до ріки. В місті чотири церкви. Цивільні українські власти почали поволі зіджатися.

До цього містечка стягнула команда бригади всі свої куріні на короткий відпочинок, які від сторони ворога забезпечилися були полевими сторожами. Осягнено телефонічне отримання з Камянцем. На фронті тимчасом оперували полки 7-ої і 21-ої бригади, що посувалися на Проскурів-Деражню.

Околичне селянство сприяло нам, відносилося прихильно, бо виділо, що ми не рабували, заховувалися як здисциплінована армія, хоч були випадки, що нелослушні конюхи, робили шкоди в пашні: без цього годі було обйтися.

В рядах стрілецтва почав ширитися поворотний тиф. Брак білля спричинив нечистоту й множення вошей, а крім цього не було дезінфекційних середників, щоби запобігти поширюванню тифу. З цієї причини полева лічниця найшлася в безрадному положенню: вона не могла заложити сталого приюту для хорих, бо бригада все була в походах і тому була змушенна відставляти їх цивільними підводами до лічниць у Камянці.

Поворотний тиф обявлявся спершу високою горячкою, яка колибалася між 39° до 40° Ц., великим болем голови і ломанням ніг та рук, що виснажувало дуже сили і тіло. По видужанню повторювалася ця недуга знову, не раз 5—6 разів. Смертельність була мала, оскілько недужий мав старанну опіку.

В неділю 27-го липня 1919 р. відправив в одній стололі для саперської сотні полеву службу Божу пол. дух о. Галайчук Володимир.

Цілий день був слітній, а вечером прийшов наказ на завтрашній день до дальнього відмаршу. Прийшли вісти, що большевики опускають Проскуров, хоч готовляться на ставлення опору. Ранок 28-го липня хмарний. Розмокла глина на дорозі утруднювала наш похід. Ми вирушили обезпеченням походом через Баланівку, Борбухи і прибули на постій до Бондарівки. В полудне випогодилося, але було парно. В цьому селі, в себе на кватирі стрінув я 108-літнього старця зовсім при здоровому умі, ще при силах, який сам навіть потрапив собі зробити чоботи. З ним увійшов я в балачку. Він розказував мені про давні відносини на Україні, про панщину і т. і. Одним словом, цей старець зробив на нас дуже симпатичне враження. Літом мешкав в стололі, а спав в домовині, яку сам собі спорядив, бо як казав, його смерть недалека.

В цих околицях селяне почали жнива: богато кіп стояло зі збіжкам, зерно дуже намолотне.

Того ж дня прийшла вістка про заняття Проскурова нашими частинами, а головно 4-ю бригадою, яка відзначилася в боях о це місто. По цій події ми вирушили дальше через Казимирівку, Баламутівку, Шумівці, а пізним вечером прибули до Проскурова. Ворог подався в північний напрямок і задержався над рікою Бужок. Полки 3-ої бригади пішли на позицію, а штаб бригади остався в Проскурові. Дня 29-го липня прийшла сюди й команда II-го УГК і помістилася на Олександрівській вулиці. Сюди прибув того ж дня Начальний Вожд УГА ген. Тарнавський і відбув нараду в команді корпусу і про все розвідувався. Настрій серед стрілецтва був чудовий. Того ж дня прийшов наказ на підвищення поборів як для стрільців, так і для старшин.

В Проскурові лишили большевики на залізничній станції кілька паровозів, много залізничних возів, при тім багато муніції і всякого воєнного майна, якого не вспіли з собою забрати. Тут узято також полонених.

В місті панувала велика дорожнеча. Населення по більшій частині живівське, більше сприяло большевикам, як нам.

Роблено старання, щоби відзискати залізничнеолучення з Камянцем, а також щоби відбудувати спалений большевиками міст на ріці Бузі, через який веде шлях на Староконстантинів.

Штаб 3-ої бригади перенісся того дня на постій до Давидковець: полки обсадили правий берег Бужка і стояли в огневій стрічці з большевиками.

Мужі поправлено харчі, але показався великий брак солі, яку тяжко було дістати. Рівно ж на зарядження Диктатури ЗОУНР виплачено льон, числячи його від дня переходу УГА за Збруч.

Богато говорено про недалекий відпочинок. Його приспішення залежало очевидно від положення на фронті.

По селах нарікали селяне на большевицьку владу, а передовсім на „комуну“ і на безоглядні большевицькі реквізиції. Коли бувало дядькові згадати про „комуну“, сейчас його тіло здрігалося, а очі заходили бішеною злістю.

Ми мали вісти, що на задачах большевиків оперують повстанці, які роблять їм великі шкоди, тому ми прочували, що большевики мусять відступити. Цей обяв вказував на те, що тут не находять большевики для себе ґрунту.

На північ від Проскурова йшли бої. Під Заруддям на залізничному шляху, що веде з Проскурова до Шепетівки, здобули оба полки з 4-ої бригади 7-ий і 8-ий п. п. два большевицькі бронепоїзди. В часі, як група СС-ів в злуці з іншими нашими бригадами оперувала під Староконстантиновом і коли вони його зайняли, посунувши аж на ріку Понору, перейшли полки 3-ої бригади на 10-дневний відпочинок в район Межибожа. Штаб бригади стояв в місті, а підвідділи в самому місті, або в поблизькій Ставниці. Переїзд до Межибожа відбувся з Давидковець через Бахматівку і Пархомівку дня 1-го серпня 1919.

В Межибожі відпочивали ми десять днів. Команда бригади поміщувалася в ринку, полки бригади в Ярославці,

Трибухові, Русанівці, а бригадійні обози в Голоскові. Саперська сотня кватирувала в Ставниці. Полки виставляли полеві сторожі, висилали далекоїдучі стежі, які шукали звязи з повстанцями, а оден наш відділ дійшов був до Старої Сеняві.

Згідно з наказом команди ІІ-го УГК використувано цей відпочинок після певних вказівок. Привернено однострій до сякого-такого порядку, стрільці купалися в річі, завдяки гарній погоді, прали білля, старшини мали наказ працювати для стрільців, освідомлювати їх, читати їм історію України, часописи, щоби в цей спосіб піднести духа між стрілецтвом. Много стрільців помагало селянам в живих роботах.

Пропагандисти 3-ої бригади їздили по селах і улаштовували там віча і сходини для селян, де проголошувано промови на політичні, суспільні й економічні теми. Це не мало причинилося до національного освідомлення селянських мас. Селян обділювано часописами, що почали до нас приходити з Камянця.

А що до самого міста Межибожа; воно положене в долині, повно багон в місці, де Бужок зливається з Бугом; відсі його назва. За містом широкі луги і два стави. В місті нема гарних будинків, все старої будови, жidівське. Увагу звертав замок, якого будова сягає турецьких часів XVII. століття, коли тут панували ще Турки. Замок має плоский дах, на турецький лад. За мирних часів, з перед війни стояло в ньому військо, а за часу нашого пробування в Межибожі урядувала в ньому наша стаційна команда і поміщувалися наші обози. На подвір'ю замку стоїть мала церква, де наш духовник відправляв для залоги богослуження.

В тім часі прибув до штабу бригади один придніпрянський старшина для звязку з Дієвою Армією.

Дня 8-го серпня 1919 р. звільнила команда ІІ-го УГК от. Горука з обовязків команданта бригади, приділюючи його до штабу корпусу, а шефа штабу сот. Запутовича перенесла до іншої бригади. От. Горук, який був дуже коротко при штабі 3-ої бригади, дався пізнати як чоловік позірно строгий, ледант у виконанню наложених на нього обовязків і приказів, навіть в дрібничкових справах, чого вимагав також від інших старшин йому підчинених, давав о лад, порядок і карність між стрілецтвом, він перший завів

легітимаційні карточки, які обовязково мусів мати кожний стрілець і старшина. Кромі цього завів в адміністрації бригади великий порядок. Понри те все був для всіх вирозумілий і товариський, хоч довга російська неволя й родинні нещастия сильно вплинули на його вдачу і гумор. Відхід з бригади вплинув на нього пригноблюючо, бо він мусів відійти в розгарі праці. Причиною його відходу з бригади було мабуть це, що от. Горук разом з сот. Запутовичем безнастінно ургували ІІ-й УГК о прислання для стрільців одностроїв і харчів.

Сот. Запутович, який працював при 3-ій бригаді від початку її засновання, дався пізнати як чоловік енергічний і совісний у виконуванню своїх обовязків.

На команданта бригади прийшов був от. Кніттель Роберт, а на шефа ген. штабу бригади сот. Лянг. Оба по народності Німці. Від першої хвилі показалися дуже строгими.

Дня 8-го серпня 1919 р. відвідав команду бригади Начальний Вожд УГА ген. Тарнавський, разом зі своїм адютантом чет. Палісом і з командантом 7-ої бригади підполк. Бізанцом Альфредом. Ген. Тарнавський був в доброму гуморі. Я мав нагоду тоді з ним говорити, а між іншим сказав мені: „Все буде добре, як візьмемо Жмеринку“. Ген. Тарнавському мала робити команда бригади параду, зле він відказався від цього. Того-ж дня вечером від'їхав ген. Тарнавський автом назад до постою НКУГА.

На фронті, головно під Староконстантиновом, большевики почали проявляти діяльність, а навіть вспіли виперти наші частини із цього міста дня 10-го серпня. Супроти цього мусіли піти полки 3-ої бригади на поміч, щоби здергати большевиків, які почали напирати в напрямі на Проскурів. Того-ж дня вирушила вся бригада з Межибожа. Зробивши безпереривно 45 км дороги, прибув штаб бригади до Лісних Гриновець, а полки пішли в наступ.

Був холодний день і сильний вітер.

З нашої сторони почато робити приготування до протинаступу і генеральної офензиви. В район, між Проскурівом і Староконстантиновом стягнено 3-тю, 7-му і 4-ту бригаду і всю артилерію ІІ-го УГК. Для ведення спільної акції з цих бригад утворено групу „отамана Шашкевича“. Приготування до наступу тривали два дні. Наступ мав по-

чатися в спотуці з групою СС-ів. По обох сторонах мурованого шляху, блиże Староконстантина окопалася вся артилерія. З початку висилано розвідчі стежі і ведено боротьбу з ворогом за додінні позиції на ріці Случ, передовсім, щоби осягнути переходи через ріку. Команда 3-ої бригади перенеслася до с. Кобилі, а оперативний штаб разом зі штабом II-го УГК дня 14-го серпня до фільварку „Палухи“ Δ 284. Наступ почався досвіта 15-го серпня 1919 і від першої хвилі знаменито повівся, бо вже о год. 7-ї рано ввійшли наші куріні до Староконстантина і посувалися дальше на північ міста й заняли позиції на домінуючих горбах. Супроти цього рушило все вперед і тогож дня прийшла команда II-го УГК до Староконстантина. Більшевики почали в переполосі відступати. В місті захоплено багато полонених. З радістю і сердечністю витали мешканці Староконстантина вступаючі наші частини, бо відчували, що тепер могти-муть свободніще відіткнути: все-ж своя влада, без терору. На знак цього пристроїли вони свої доми синьо-жовтими прапорами і квітами.

Разом з іншими відділами прийшла й саперська сотня до Староконстантина і примістилася в півдневій часті міста, перед мостом. Ще цього самого дня одержала вона приказ від команди бригади відійти до с. Ходьковець на жнивні роботи. Вказівки що до цього дав інтендант бригади пор. Електорович.

В ночі шаліла над містом велика буря з громами: падав град.

В перелідневих годинах 15-го серпня відійшов штаб 3-ої бригади до с. Бутовець, а саперська сотня мурованою дорогою в напрямі на Проскурів. Перед відходом сотні доповнено її 20-ма стрільцями з 6-го п. п. так, що вона числила тоді 83 людей. З причини далекого віддалення села Ходьковець заночувала сотня в с. Кобилі, де харчовий склад бригади видав для сотні харчі і гроші.

В суботу 16-го серпня прибула сотня до Ходьковець. Під с. Заруддям розгривалися недавно бої, в яких брала участь 4-та бригада, здобуваючи два більшевицькі бронепоїзди: поле порите гранатними лійками, залізний міст на Бужку сильно ушкоджений.

Саперська сотня мала тут завдання вести контролю над жнивними роботами на панських ланах, що обробили тутешні селяне своїми кіньми й засіяли своїм зерном. З цього мали селяне дати після заключеної з ними умови третій сніп на удержання війська. Жате збіжа мали вони самі звести на ходьковецький фільварок. Відтак по звізі збіжа мала приступити сотня до його вимолочення при помочі парової молотильні й готове зерно відставити до інтендантури бригади, зглядно передати його інтендантському складові в Проскурові.

По заняттю кватир, місцеве населення дістало строгий наказ віддати всяке переховане оружжа. Без всяких репресій і ревізій зложили селяне 17 крісів і дещо муніції. Сотня повнила тут також стаційну варту, яку приміщено в громадськім пожарнім будинку перед села. Ціллю стаційної варти було охороняти решту сотні перед всякими можливими виступами видимих і невидимих ворогів. В селі була і стаційна команда для полагоджування ріжних справ з селянами. Вона поміщувалася в домі місцевого пароха о. Степана Судилковського, у котрого я замешкав. Це був чоловік, який велими симпатизував з українським рухом, а до нас Галичан відносився дуже прихильно. З селянами жили стрільці в найліпшій згоді, на кватирах берегли вони ладу і порядку, тому не було ніяких нарікань зі сторони селян. Крадіжей і рабунків не було.

Зі стаційною командою в Проскурові осягнено звязок, відки приходили ріжні прикази й часописи.

Стрільці взялися до праці з великою охотою, працювали від год. 7-ої рано до 5-ої попол. з двогодинною перервою на обід. По праці обовязково мусіли вони купатися в ставі, через що не появлялися між ними пошесні недуги. В неділі і свята ходили до церкви на богослужіння. Крім цього в тіж дні пополудні відбувався для селян „сход“, на якім читано їм часописи і брошюри, а також ведено з ними розмови на сучасні теми.

Дня 31-го серпня прийшла радісна вістка про заняття Київа нашими частинами. Цею вісткою ми всі дуже врадувалися; в нас вступив дух надії, бо УГА сповнила половину своєї задачі... З цьої нагоди військова залога в Проскурові

улаштували велике маніфестаційне свято, в якому взяло участь кількох стрільців з саперської сотні.

Стрільці саперської сотні підлягали весь час пробування в Ходьківцях ворожій агітації, бо в районі пашківської волості вешталися ріжні підозрені люди, які приходили з поблизької Галичини і почали розповідати, що мовляв у Галичині Поляки обходяться з Українцями дуже чимно і гарно, що нема жадних арештів, ні таборів, що полоненихпускають домів, що і тим, котрі відси утікають, дають перепустки домів і т. і. Це було причиною, що між стрільцями саперської сотні почала ширитися дезерція. Утік навіть рахунковий підстаршина сотні, забравши з собою 9 уоружених стрільців і 3 сотенні підводи. Доперва утікаючі Українці з Галичини, які туди переходили під цей час, отворили очі стрільцям..., що воно є децо інакше, як їм інші розповідали. Бракуючі підводи дала сотні кінська лічниця ІІ-ого УГК.

Стрільці діставали добірний харч, льон виплачувано їм правильно. За цукор, який дала сотні інтендантура ІІ-го УГК спралено для сотні білля, чоботи, дещо однострою, решту обернено на льон і на харчі. Ціни були тоді такі: добрий кабан коштував 1200 карбованців, фунт сала 25 карб. Селяне дуже охочо брали гривні. В Староконстантинові пара дуже добрих чобіт стояла 900 карбованців.

Через весь час пробування сотні в Ходьківцях панувала прегарна погода. Стан здоровля сотні був вдоволяючий. Що-йно в половині вересня з'явилось два случаї поворотного тифу: недужих відставлено до лічниці в Проскурові.

Я мав нагоду приглянутися господарці придніпрянського уряду і тут наводжу два приміри. При зайняттю якоїсь частини краю військові власти видавали місцевому населенню строгий наказ, під загрозою кари смерті, віддати всяке оружя. Такі накази розліплювали по селах на видних місцях. Не знаю, як до цього наказу відносилися дядьки, але знаю, що по селах було повно крісів і муніцій. Тимчасом до села Ходьковець приїздить один придніпрянський старшина і хотів у селян за сіль міняти кріси і муніцію. Очевидна річ, що в Ходьківцях ніхто не виміняв, бо боялися... Галичан. А треба знати, що місцевий старостя ручив мені, що ніх-

не має вже ні крісів ні муніцій. Таке поступування придніпрянського уряду впливало на селян деморалізуючо, бо вони почали собі з усіх приказів кепкувати, не виконували їх, а до уряду відносилися з недовірят.

Інший случай, який освітлює відношення придніпрянського уряду до Галичан, я відчув на собі. Сейчас, по прибуцтю до Ходьковець, зголосив я в Земельній Управі в Проскурові прибуцття саперської сотні на живці роботи на ходьковецькому фільварку та що змолочене зерно має бути для 3-ої бригади ІІ-го УГК. На це згодилася Земельна Управа і вповні одобрила, видаючи мені рівночасно асигнату на 2000 пудів зерна: пшениці, жита, тощо. Все зверно з ходьковецького фільварку навіть не вистарчало, щоби виловити цю асигнату. Тимчасом, як вже молочення добігало до кінця, почала Земельна Управа в Проскурові видавати асигнати й іншим придніпрянським частинам на ходьковецький фільварок, знаючи дуже добре, що цей фільварок є призначений для 3-ої бригади. Це стрінулося з опором з моєї сторони і я зерна нікому не відав. Це було причиною, що мене хотіли арештувати, говорячи при тім, що місце для Галичан є на фронті, що вони, себто Галичане неправно забирають зерно і т. і. Справа опинилася врешті в Земельній Управі і щойно на мою рішучу поставу справу положено на нашу користь.

За старанням саперської сотні перенесено дня 3-го вересня тіло одного козака, що впав в бою з большевиками під Ходьківцями. В зготовлену домовину вłożено тіло і похоронено його при співчасті священика на майдані серед села. На могилі поставлено березовий хрест з написом: „Тут мріє про крацу долю України Герой невідомого називися — поляг 1-го липня 1919 року”.

Змолочене зерно перевезено сотенними підводами до Проскурова і передано його складові ІІ-го УГК.

Весь день 17-го вересня готовилася сотня до відмаршу до постою бригади, яка тоді мала находитися в Черніхові за Житоміром.

З жалем працювали нас селяне, з якими ми щиро зживися. Дня 18-го вересня опустила сотня Ходьківці і перейшла через Западинці до Староконстантинова. День був дуже гарний і горячий. Пізним вечером прибула сотня до

міста на давні кватири. В місті поміщувалася наша стаційна команда, якої командантом був сот. Редчук Кость. Цілу суботу відпочивала сотня, бо ситуація на фронті була неясна: говорено про наш відворот. В неділю вирушив я з сотнею даліше на північ. Я вибрав був дорогу через Любар. По дорозі довідався від переїзжаючих старшин з фронту, що ІІ-ий УГК відступає і мені радили держатися східного напрямку. В с. Агіївці стрінув я вишкіл ІІ-го УГК, що утік з Полонного, бо большевики почали напирати на залиничий шлях Шепетівка-Бердичів. В дніх 21 і 22-го вересня перейшла саперська сотня через Остроліль, Терешліль, кватириуючи в згаданих місцевостях, до Хмільника. Це був район операцій звісного отамана повстанців Шепеля. Селяні були супроти нас чесні, а про Галичан висказувалися як найкраще.

В Хмільнику застав я повно обозів ІІ-го УГК і ріжні військові уряди. Говорено про відворот; большевики стягнули великі сили. В цьому місті пробула сотня два дні, аж до часу, доки ситуація на фронті не прояснилася.

Хмільник, це наскрізь жидівське місто... Тут урядувала команда повстанської групи от. Шепеля. Положення міста дуже мальовниче, над рікою Бугом, через який покладено в середині міста два гарні мости. Панська палата, положена в прегарному парку, неушкоджена. Хмільник має залізничнеолучення з Калинівкою.

Дня 24 вересня відійшла саперська сотня з Хмільника через Зазулинці, під якими видно було повстанчі окопи з часів боїв з большевиками і могили розстріляних повстанців, до містечка Улянова. Це було на сам жидівський новий рік. З причини відсутності військової залоги, повнила саперська сотня службу на вулицях містечка. Жиди були із цього дуже вдоволені, бо сотня поводилася прилично, а при відході другого дня приходили до мене Жиди з проханням, щоби ми тут довше пробули, а вони нас возьмуть на цілковите удержання. Сотня прийшла до с. Петриковець, де стояли харчеві обози 3-ої бригади. Так ми осягнули звязок зі своїми. Штаб 3-ої бригади поміщався в селі Ришківцях, на північ від Бердичева. Переночувавши, сотня вирушила ранком 26-го вересня до Пятигорки на відпочи-

нок, а відтак 2-го жовтня перейшла через Бердичів до Ришковець.

За час моєї відсутності в бригаді зайшли деякі зміни. Шефом штабу був пор. Стадницький Іван, стан бригади дуже зменшився: виносив приблизно 3100 людей. Полки 3-ої бригади в часі відвороту з під Коростеня й Житоміра заняли позиції на північ від Бердичева по обох сторонах залізничного, шляху, біля стації Семаки. Вони були зайняті будовою укріплень т. зв. опірних точок і ставили дротяні загородження. Полки почато доповнювати новобранцями з околичних сіл, яких за згодою гол. отамана Петлюри мобілізовано. Мобілізація вповні дописала. Новобранці радо вступали в наші ряди. В асентерунковій комісії засідали звичайно командант куріння, як предсідник комісії, двох старшин, лікар і сільський староста. З-тя бригада мобілізувала тоді в селах: Агатівка, Семаки, Гальчинець, Половецько, Ришківці, Журбинці й Солотвина. Як переведено мобілізацію в Солотвині, це варто згадати. В цьому селі стояли большевики. Але командант ІІ-го куріння б-го п. п. пор. Макарушка Любомир, на власну руку, в дні 5-го жовтня з частиною свого куріння зробив наступ і прогнав большевиків з цього села. Обсадивши відтак село, почав переводити мобілізацію, яка дала гарний успіх, бо взято 123 людей, які явилися вже з одностроями, а вілтак приділено їх до його куріння. По скінченням своєго діла пор. Макарушка під час острілювання села ворожою артилерією опустив село і вернув з курінем на давну позицію. За так сміливий вчинок висловила команда ІІ-го УГК цьому відважному старшині і його мужеві сердечну подяку і слова признання. Треба при тім знати, що пор. Макарушка вже нераз записався золотими буквами в історії 3-ої бригади. Це був старшина в молоденькому віку, перед роком укінчив військову Академію у Відні, відзначався в часі боїв великою відвагою, рівновагою, бистротою ума і орієнтацією. Свої обовязки виповнював без розголосу. Був незвичайно люблений старшинами і мужвою; був одним з найкращих старшин 3-ої бригади.

На фронті большевики не проявляли майже жадної діяльності. Вони були заняті денкінською армією і зводили тяжкі бої о посідання Київа. На відтинку 3-ої бригади стояла дуже мала їхня сила, тому легко передіставалися на-

ші розвідчики до Житоміра, відки приносили цікаві вісти. Часто приїзджав під стацію Семаки большевицький броневик, відки острілював наші становиська. Але і наші броневики не дармували. Як відтак показалося, проти нас стояли таращанський і богунівський большевицькі полки.

На основі наказу команди бригади з днем 1-го жовтня 1919 переняв від мене команду саперської сотні пор. Горачек Антін, а мені поручено зладження історії 3-ої бригади. Велику частину вже написаної історії взял від мене д-р Заклинський Ростислав. Саперська сотня пішла будувати укріплений.

В Ришківцях, як також і по інших поблизу селах, пропагандисти продовжували свою пожиточну роботу. Вони улаштовували збори і вічі, на яких промавляли на теми суспільній і політичній.

Часто доводилося мені бувати в Бердичеві, де стояла команда ІІ-го УГК. Це місто, як то кажуть, істинний Єрусалим і прозивають його „Беркоградом“. Місто жидівське, в якому велася торговля на широку скалю, а з цим і всякої роду спекуляція. Тут був ґрунт для большевиків. Мешканці ворожо ставилися до нас. За час нашого пробування грава в городському театрі українська артистична трупа українські пісні. Много наших старшин і мужва прибували на вистави в театрі. Залогою в Бердичеві стояла на переміні 7-ма, 4-та і 6-та бригада.

Дня 8-го жовтня 1919 прибув до Бердичева диктатор ЗОУНР д-р Петрушевич і Начальний Вожд УГА ген. Тарнавський. Їх вітала на двірці овацийно команда ІІ-го УГК з полк. Вольфом на чолі, много старшин і почесна сотня з корпусною музикою. Після привітання удалися гості до касарень на „Лисій горі“, де Диктатор переглядав куріні 6-ої бригади, розмовляючи з многими стрільцями і держав до них промову. Відтак слідувала перед Диктатором дефіляда курінів і артилерії 6-ої бригади, якою командував сот. Кондрацький. Гарна постава, бадьорність, віра в кращу будучість, яка горіла в очах дефілюючих стрільців, що вже тільки боїв звели в ім'я Великої Ідеї, цих голих і босих стрільців, що своїми ногами перейшли крутими дорогами сотки кілометрів, зрошуючи їх червоною теплою кровлю, зробила на Диктаторі велике враження і зворушила його

до сліз. Весь час Диктатор відклонювався. Під час дефіляди тисяч очей гляділо на Диктатора, як на Мойсея і свого батька і провідника, що мав нас запровадити знов до наших гнізд. А лише Диктатора малювалося безграницю журбою, бо він ділив з нами всіми долю й недолю... Як корпусна музика грава гимн „Ще не вмерла Україна“, неодному з нас протиснулася слізова з очей... Цього ж дня Диктатор і Начальний Вожд мали відвідати полки 3-ої бригади на фронті, але завізвані нагло от. Петлюрою до Винниці на важні наради, були змушені ще цього самого дня опустити Бердичів.

З Камянця приходили до нас ріжні часописи, передовсім „Стрілець“ і ріжні книжочки, які редактував д-р Назарук. Цими часописами обильно обділювано наших стрільців. Знову ж бюро пропаганди ІІ-го УГК видавало для стрільців тижневник „Полева часопись“, в якій поміщувалося між іншим вісти, одержані радіотелеграфічною стацією корпусу, описами про наше положення в Галичині, описи подвигів наших героїв. За час пробування ІІ-го УГК в Бердичеві, вийшло цього часопису три числа.

В перших днях жовтня почалися інтендантура 3-ої бригади одностроїв і чобіт: це все було дуже мінімальне і невистарчаюче, бо однострій і чоботи у всіх були подерти. Рівно ж розділено стрільцям трохи кожухів і сукняних чобіт т. зв. „валянок“.

В тім часі перший раз писали стрільці листи до Галичини, яких висилкою занялася Диктатура в Камянці. Крім цього існували у нас полеві почти, які носили відповідні числа. Полева пошта 3-ої бригади мала число 55.

Що до села Ришковець, яке я мав нагоду пізнати, то воно майже українське. Населення дуже нам сприяло, про большевиків і чути не хотіло. В селі гарний, одноповерховий шкільний будинок, де примістилася команда 3-ої бригади. Наука в школі відбувалася на українській мові. Польський двір разом з господарськими будинками знищили музики під час настання „свободи“. Село віддалене від Бердичева 2 км. Мурована дорога із цього села до Бердичева тяжка до проїзду. Тут мимоволі мушу згадати про ці славетні дороги. Вони побудовані з великих кусників каміння, які занадто в многих місцях вистають над ровень, богато

є долів і через це їзда по такій дорозі не належить до приємностей.

Уоздусі чулося близьку осінь: по теплих днях настали холоди й вітри, а 12-го жовтня почав падати зимній дощ. А ми й не прочували, що нас жде ще далека дорога..

Денікінці, розгромивши большевиків на цілому Правобережжю, почали наступати на українські частини під Гайсином. На допомогу придніпрянським частинам у цей відтиночок мали перейти частини ІІ-го УГК, користаючи з нагоди, що під Бердичевом большевики не мають сил. НКУГА дала в цій справі відповідні накази і вказівки, приказавши відмарш на день 15-го жовтня. Пересування частин мало наступити обережно, без замічення зі сторони большевиків, а як найскоріше перейти в район Гайсина, де Денікінці грозили окруженнем, бо навіть вже проломали фронт, де стояли частини Запоріжської Групи.

В полуночних годинах 16-го жовтня наступив відмарш. Насамперед почали відіздити обози, підвідділи і штаб 3-ої бригади. Полки відійшли так, що ворог цього й не замітив. Це був маскований відворот. По скінченій евакуації м. Бердичева командою ІІ-го УГК, остався на залогу в місті 1/5 курінь під командою сот. Вінтоника.

День 16-го жовтня 1919 був хмарний, не дуже холодний.

І знов бачив я похід бригад ІІ-го УГК, як при переході за Збруч. Не видно було вже стільки підвод, людей і коней: багато за цей час минулося... Не видно було цеї веселості, ми були свідомі, що нас жде тяжка весінна виправа і то ще в пізній осені, а може ще в зимі... А пятнистий тиф страшенно почав поширюватися, змітаючи великі жертви; відчувалося у всім недостатки, помочі з-нікуди не видно було, а думка про Галичину та про катування наших по тюрях не давала нам спокою. А стрільці вірно сповнювали свої обовязки, без нарікань, з затисненими устами, ішли з вірою у кращу будучість...

Через Бердичів, Хажин і Жежелів прибув цього дня штаб 3-ої бригади разом зі своїми підвідділами до Махнівки, де заночував, а другого дня прибув до с. Заливанщини. В рядах полків почала ширитися дезерція придніпрянських козаків.

На залізничній стації Голендри мали полки завагонуватися, щоби з тим табором чим скоріше прибути на вказане місце, на денікінський фронт. З причини нездарства залізничного персоналу завагонування тривало повних два дні.

Саперська сотня, з якою я знов звязався, прибула до Калинівки, бо лише фронтові формaciї мали завагонуватися. В Калинівці стояла команда І-го УГК, який провадив ген. Микитка. Дня 20-го жовтня 1919 переїхав я відси дорогою, що вела через довжезний ліс попри мальовничі береги р. Буга до м. Винниці, де задержався я дві години. У Винниці була НКУГА і много українських державних урядів. Місто робило симпатичне враження, много у ньому гарних будівель; містом переходить електричний трамвай, богато склепів, все на європейський лад улаштоване. В місті на Бузі два залізні мости. Місто, після Київа стало осередком просвітно-культурного життя України. Перед приходом наших військ в місяці серпні розстріляли большевики богато інтелігентів Українців і якраз тоді, коли я прибув до Винниці, на вулицях улаштовувано збирку на похоронення нещасних жертв террору.

З Винниці переїхав я до с. Соловіївки, де прибув і штаб бригади. В цьому селі зазнали ми всі щирої гостинності у тутешніх селян, які угостювали нас варениками і добірними сливками. Одно мене цікавило, що селянки у цьому селі говорили таким наголосом, як приміром у нас на галицькому Поділлю. Мужики, як звичайно, домішували часто московські слова. Тут скликав пропагандист 3-ої бригади „сход“, на якому пояснив прибуття УГА на Велику Україну, а крім цього представив наше невідрядне положення. Це мало свої наслідки. Селянє з власної охоти, зовсім безкорисно знесли для стрільців харчі, а для коней пашні.

З Соловіївки перешов штаб бригади в дні 21-го жовтня до с. Ганщини згл. Вороновиці. Цілу дорогу падав дощ.

Між Гайсином і Немировом Денікінці посувалися вперед і тому піхота й артилерія сейчас по виваゴнуванню у Винниці, відійшла скоро на фронт, а бригада другого дня разом з підвідділами прибула через Немирів майже без відпочинку до с. Рубаня. Штаб і команда бригади помістилися в волостному будинку, а полки пішли в наступ, за

Остолоповом і Мельниківцями в напрямку Гайсина і Райгородка над Бугом.

На днях утворено з кількох бригад (2-ої, 3-ої, 10-ої і 4-ої) в цілі ведення спільної акції, групу „отаман Кніттель“, якої команда примістилася в Остолопові. На шефа штабу прийшов знов сот. Запутович. На правому крилі під м. Брацлавом оперували полки 7-ої бригади. На нас наступали самі старшинські денікінські полки. Бої ішли із змінним щастям, яке врешті перехилилося на сторону ворога. Накази до наступу йшли від НКУГА, яка за всяку ціну хотіла прогнати ворога за р. Буг і щоби наші частини забезпечилися мостовими причілками на зиму, та цим способом вести лищ позіційну війну аж до весни другого року.

Але цьому намірови НКУГА перешкодило страшне положення придніпрянських частин на цілому фронті. Тут прийшов вже сам фінал трагедії так придніпрянської, як і Українсько-Галицької Армії...

Настали осінні дні: оловяні, тяжкі хмари закрили небо, почав падати густий, холодний дощ, на переміну зі снігом, всі дороги з причини грузкого, глинковатого болота стали неможливі до переходу. Відтак прийшли нічні приморозки, болото з верха замерзло. Пожовкле листя падало на землю, а й наші стрільці почали падати...

На цілому фронті розгривалися тяжкі бої на життя і смерть, йшла боротьба за існування української державності, змагалося наше стрілецтво з новим, сильним ворогом, що простягнув свої лапи по українські землі. Від тепер ведено війну серед дуже-дуже тяжких обставин. Наше стрілецтво голе, босе й несите. А ці кожухи, якими обділила інтендантура наших стрільців, ледви чи були в стані загріти зabolіле тіло стрільця, коли зважити, що время було слотисте: вони радше причинилися до цього, що воші, цей головний чинник поширювання пятнистого тифу, почали розмножуватися. І зачалося жниво смерті...

Стоять перед моїми очима ці страшні, чорні, сумні картини... На фронті безпереривно грають гармати, тарахкотять машинові кріси, кулі з гуком і свистом прошибають воздух, все в нашу сторону, спрямовані на наших стрільців. А дощ паде, паде безпереривно, проникає до самого тіла стрільця, що сповняє дальнє свій святий обовязок з крісом

в руці, спрямованим в сторону ворога дождає свого кінця не тут на полі слави... але в сірих комнатах лічниць... Його очі палають зловішим блиском. В нього потріскали уста, червоне від горячки лице, все його тіло дрожить, йому привиджується рілний батько й ненька, він мас враження, що знаходиться в себе дома, розмавляє з ними, тішиться... А густий дощ січе-паде без перестанку... Стрілець дальнє сповняє свій обовязок, держить дальнє кріс готовий до стрілу спрямований на ворога, але стрілець несвідомий своєї задачі... він захворів, у його... пятнистий тиф.

І паде на землю хорій, обезсилений, паде один за другим... Паде десятий... сотній... всі вони не чують ні голоду, ні холоду, не чують ні дощу, що проникнув до їхнього тіла... Приходять санітети, кладуть на ноші на пів мертвого стрільця, складають всіх на підводи наче дрова і везуть до лічниці. І їде така підвoda по болотнистій дорозі, а її колеса стрягнуть по самі осі, а дощ паде на хорих стрільців, бо нема навіть чим їх прикрити. Неодин по дорозі до лічниці й застиг...

Не був тут ніхто в силі лихові зарадити, не було ні лікарів, ні ліків, ні дезінфекційних середників, ні білля, а що було, давно минулося. З сотень, що ще в половині жовтня числили пересічно 140 стрільців осталося з кінцем жовтня пересічно 25 здорових стрільців. А за це раненні і хорі на тиф заповняли що дня лічниці і... кладовища.

І було тут можливе вести серед таких обставин і з такою малою силою війну з ворогом, який безнастанно наступав, з ворогом многократно сильнішим, коли взяти під увагу, що й здорові стрільці захоріють тифом? Чи був тоді можливий який-будь відворот, при чим треба би забрати з собою військове майно і перевести переповнені лічниці. Чи в такому разі, такий відворот повівся би, а впрочім куди прийшло би відступати, це було дуже важне питання.

А при цьому всьому НКУГА безнаstanно давала накази до наступу, знаючи добре наше положення на фронті.

Нас огортала розпуха, що станеться дальнє, бо виходу тут не було. Нам виринала думка, або без всякого приказу розбічиться на всі сторони, або здатися в полон, бо ведення війни серед таких обставин було неможливе. А що

тоді станеться з Галицькою Україною? Це питання не давало нам спокою.

Серед такого розпучливого положення явився на відтинку групи „отаман Кніттель“ дnia 1-го падолиста 1919, якраз в річницю заняття Українцями влади в Галичині, відпоручник Начальної Команди УГА от. Лисняк з повновластю вести переговори з денікінською армією в імені обох українських армій: придніпрянської і галицької. Ми всі ждали висліду цих переговорів, бо від цього залежати-ме цілість обох українських армій. В той таки день відправив в церкви в Рубані бригадійний полевий духовник о. Галайчук Службу Божу з панаходою за поляглих у боях.

Настрій між стрільцями був дуже пригноблений як ще ніколи, всі були розчаровані, бо не сповнено їм приречені обіцянки, не пришов ні відпочинок, ні однострої, харчі були лихі, а навіть чомусь-то й льону не виплачено. Стрільці бачили, як утікають змобілізовані придніпрянські козаки з наших частин домів, стрільці бачили, що ми стали безрадні, безсильні й самі, що тільки жертви ми понесли, як в заплату за це поблагословив нас... пятнистий тиф. Одним словом ми були переконані, що нам всім прийдеться загибати. Кромі цього приходили до нас чутки, хоч не урядовою дорогою про вороже відношення уряду УНР до нашої диктатури, говорено явно-славно, що Петлюра запродує Східну Галичину Полякам, що зрікається її раз на все в користь Польщі. Ці вістки дуже нас пригнобили. Атже нам галицьким Українцям просвічувала одна велика ціль: єдина, соборна Україна від Кавказу по Сян. А тимчасом за нашими плечима робилося щось таке... тоді, в цій хвилі, коли ми всі змагалися за спільну ідею і за неї умирали... Ми чули про ріжні наради придніпрянського правительства з Поляками і про демаркаційні лінії, які все пересувано щораз дальше на схід в користь Польщі...

В Рубані і дооколічних селах переводила команда 3-ої бригади дальнє бранку, але з причини браку крісів не приділювано на разі новобранців до відділів.

Дня 8-го падолиста вернув от. Лисняк від денікінського командування з предложеннями що до перемиря, але про армію Петлюри не хотіли говорити. Сей час поїхав от. Лисняк до Винниці, а НКУГА того дня вечером дала наказ

здергати всякі ворожі кроки на фронті. Заключене перемиря між УГА і денікінською армією малося без обосторонного виповідження на 12 годин, все автоматично повторювати що 24 годин.

Ми відібрали... хоч знали, що нам це чести не принесе, але в цім моменті іншого виходу не було для нас, хотячи ратувати Українську Галицьку Армію. Те говорили також придніпрянські старшини, які повнили службу в УГА, а згідно при 3-ій бригаді. З заключенням перемиря відкликано бранку серед тутешнього населення, а вже змобілізованих розпущені домів. Групу „отаман Кніттель“ розвязано, штаб 3-ої бригади прийшов знов до Рубаня, куріні стягнено до поблизу сіл, а від сторони ворога виставлено полеві сторожі, висилаючи для обережності розвідчі стежі. Така одна стежка під командою хр. Хоми, вислана в сторону с. Маріянівки острілювала денікінські застави, що дало принуку Денікінцям, що вони почали активно против нас виступати. Ситуація вияснилася тоді, коли обосторонно вислано парламентарів. Але зоки це наступило, счинився в районі 3-ої бригади алярм, команда бригади перейшла до села Сілічок, а відтак другого дня вернула назад до Рубаня.

В звязку з цим перемирям, почалися старшинські зібрання в штабі бригади, на яких поодинокі старшини висказували свої погляди, про які я тут не буду говорити, однак скажу, що ніхто не мав цілі боротися за „єдину, неділімую...“, а сучасне перемиря уважано за хвилеве. Як Поляків, так і денікінців та большевиків ми всі уважали за великих наших ворогів, тим самим ворогів української державності.

В дні 6-го падолиста 1919 р. НКУГА одобрила і підписала договір про перемиря. З цею хвилею устало всяке вороже відношення на фронті з обох воюючих сторін. Того дня прибула команда 3-ої бригади до с. Рачок. Куріні 6-го п. п. і батареї 3-го гарматного полку стягнено до Рубаня і Бійовець, однак полеві сторожі виставлювано дальше.

III.

В союзі з Денікіном.

...Ми в „союзі“ з Денікіном... Чогось соромно і смішно нам всім. Які ми союзники в серці. Але мимо цеї зміни у нас ніщо не зміnilося, дальше почували себе Українцями, навпаки свою національну свідомість ще більше закріпили. Доказом цього, що Галицька Армія прибрала другий прикметник „українська“. Тут впрочому і чорт на Україні не възнається: раз приходять більшевики, іншим разом денікінці, чи як іх прозивають дядьки „гонікінці“, а ми Галичане наче.. в полонці крутимося, чи радше нами крутьть. Бог його знає, В кожньому разі тут треба богато праці ще вложить, щоб кожньому дядькові сказати, а радше в голову наклепати, що він є Українець, бо йому кажи це в одне ухо, а він сейчас другим випустить, бо дядько має свій розум і переконання: нині є українська влада, він буде Українцем, завтра прийдуть більшевики, він станеться більшевиком, позавтра прийдуть денікінці, він визнаватиме Росію, бо селянин не має до жадної влади довір'я, щоби вона довго устоялася. А кілько вже тих влад на Правобережжу було! Тож навіть може не дивниця, що селянє до кожної влади відносилися з резервою. За мало енергії показав уряд УНР в організуванню влади на Україні. Тут треба праці і ще раз праці, почавши від освідомлювання широких селянських мас, а скінчивши на веденню контролю над виконанням наказів низших урядів. Передовсім треба собі з'єднати народні маси, щоби вони мали довір'я і певність до уряду УНР, що це не є шутки, треба так робити, щоби адміністраційний апарат ішов як слід і серіозно брався до роботи, до дійсної організації армії, щоби всюди велося належну контролю, щоби береглося у нутрі лад і порядок, а тоді певно цей дядько буде справдішним Українцем, відопре уряд під кождим оглядом, навіть і в скрутному положенні радо поступить в ряди армії. Тому й не дивниця, що до наших військових команд зголосувалися, щоби ми взяли владу у свої руки, а вони готові нас (Галичан) під кождим оглядом підтримати, бо говорили, що Петлюра не дасть цьому ради. З цого виходить, що колиб уряд УНР,

держався дійсно вище наведених норм, булаби певно мобілізація гарно дописала, дядьки вірно обстоюлиби за своїм правительством, жаден ворог не мавби права вступу на українську територію, а тоді певно і УГА не потребували переходити на сторону Денікіна.

Такого я був пересвідчення після заключення договору з Денікіном.

Тимчасом ми нечайно найшлися в немалому клопоті. В районі розташування 3-ої бригади почали вештатися ріжні підозрені особи, імовірно вислані урядом УНР, які почали розсівати між селянами вісти про „чорну зраду“ Галичан і намовляли їх до оружного повстання проти нас, а передусім до розоруження нас. Коли такі вісти спровадилися, команда II-го УГК в Немирові дала наказ, щоби всі частини були обережні, а все ж таки на думці було, що серед такого нещаства готово прийти ще до братовбійчої війни. Однак агенти УНР завелися на цім, бо з селян навіть ніхто не думав проти нас виступати. Селянє зрозуміли краще наше положення, чим уряд УНР. Селянє не пророкували довгого панування Денікінові на Україні.

В перших днях падолиста прийшла правдива зима: упав сніг, легкі морози, однак вже 8-го падолиста теплота піднеслася, сніг стопився, а відтак прийшли знова приморозки й тумани густої мряки снувалися над всею околицею, воздух стався проникливим. Таке веремя тревало аж до половини грудня і воно рівнож сприяло поширюванню ріжніх пошестей.

Штаб 3-ої бригади поміщувався в школіному будинку в Рачках, де містилося все: тут був телефон, оперативний штаб, тут кватиравало много старшин зі штабу бригади, тут була й старшинська столова. Сала оперативного відділу бригади стала мимоволі осередком товариського життя старшин. Сюди приїзджали старшини з фронту, щоби засягнути інформації і почути всякі новості з політичного нашого положення, тут обговорювано справи на ріжні теми, з ріжнimi комбінаціями, а такі гутірки протягалися нераз довго в ніч.

Після заключення перемиря прийшла урядова вістка з Винниці про арештування Начального Вожда ген. Тарнавського і шефа ген. штабу УГА полк. Шаманека. Рівночасно

почали кружляти ріжні вісти про погроми галицьких старшин і стрільців, яких мали доконати придніпрянські частини. Говорено про замордовання Диктатора д-ра Петрушевича. Одним словом малося враження, що на Україні Содома-Гомора. А тут на фронті перемиря — на наших задачах, чи там в запіллю арешти і морди. Арештування ген. Тарнавського і полк. Шаманека доконала наша жандармерія на приказ Диктатора і гол. от. Петлюри і арештованих малося доразово судити за мимо доконану зраду. Цього я не міг ніяк зрозуміти: зрада і наше беавхідне положення на фронті. Мені не хотілося якось вірити, щоби взагалі можна було посудити ген. Тарнавського о зраді. Адже я знов особисто ген. Тарнавського ще з часів, коли велася австрійсько-російська війна, коли ген. Тарнавський в січні 1916 прибув як австрійський майор до коша УСС. Хто-ж впрочім з УСС-ів не знов ген. Тарнавського, цього симпатичного стрілецького батька. Його знали всі старшини і стрільці з австрійського 35-го полку стрільців, відки він прийшов до УСС-ів, де теж його звали неінакше як „батько Тарнавський“. Зі своїм курінем боровся ген. Тарнавський на славній „Маківці“ в карпатських горах з російським військом, відтак під Гулієвом, під Галичем і звів важкі бої над Стрипою під Семиківнями рука в руку з курінами УСС-ів. Ген. Тарнавський навіть під час наступів і найбільшої битви все знаходився в перших рядах своїх стрільців, він все був між ними, все сидів з ними в окопах, разом з ними ів, одним словом ділив з ними долю й недолю, добре й лихі хвилі: в скрутних хвилинах був для них щирим дорадником. Не дивниця отже, що його без віймку всі поважали, Українці і Поляки та Німці, а на доказ цього прозвали його „батьком“. В цілому австрійському ХХV корпусі, до якого належали тоді УСС-ів всі знали, що ген. Тарнавський є Українцем. Це був одиночний штабовий старшина Українець в цьому корпусі. Це-ж той самий ген. Тарнавський, що був командантам вишколу і легіону УСС-ів, які від серпня 1914 р. боролися за визволення України зпід російського панування в тім ще часі, коли неодному нинішньому Українцеві й не снилося ним бути. Це-ж той самий ген. Тарнавський, котрий повірених йому УСС-ів полюбив як свої діти, якими він широ опікувався, виховував їх, стоячи на засаді, що стрільця треба

виховати передусім на чесного чоловіка, на чоловіка праці і обовязку, а тоді з такого стрільця буде добрий жовнір і боєвик. Це-ж той сам ген. Тарнавський, що боровся в перших рядах УСС-ів в липні 1917 р. під Вагою, Бронгелівкою, а відтак під Бурдяківцями над Збручем з російським військом. Це чоловік не буденних прикмет: великанська постava, сильна будова тіла, поважний хід, носив все зовсім звичайний однострій, без всяких прикрас, а при тім добродушний погляд очей, знаменитий обсерватор і психолошог, умів кожному вчитати з очей, що хто вартий, які у кожного думки. Зір мав знаменитий, на далеку віддалі розпізнавав навіть малі предмети, мав феноменальну пам'ять, мав дар запамятання черт лиця кожного, з ким в своїму життю особисто стрічався, так, що він знов майже кожного УСС-а, як не з назиска то з лиця. Пречудово орієнтувався в терені, під час найбільшої битви умів без ішкоди і втрати вивести свій курінь з прикрого положення. А при тім всім руководився холоднокровністю, обміркуванням справи „хлопським розумом“. Повірені йому вищою владою обов'язки виконував точно і з посвятою. Зі своїми зверхніми комandanтами, які не були по його смаку і переконанню, все стояв на воєнній стопі. Це було причиною, що ген. Тарнавський, дарма, що звів стільки славних боїв за австрійських часів, мало одержав відзначень. Він не любив таких стрільців, що поповнювали крадежі, або говорили неправду, таких нераз строго карав. Здалека стояв від всяких насильств і покривдань; всякі непорозуміння старався на місці полагодити. В службі і поза службою все був для кожного підчиненого вирозумілий, розмовляв з кожним при своїм питомім гуморі, ніколи не робив ріжниші, чи це був старшина чи звичайний стрілець, кожному був готовий і руку подати на привітання, одним словом був для всіх доступний. Любив працю, яка приносила реальну користь, однак не любив безглаздо канцелярійної писанини: це була для нього мука, бо дрібницями не любив заниматися. Любив дуже лови і то навіть пристрастно, на яких збував вільний час від занять: був знаменитим стрілецем. Не любив жадних почестей ані парад, улаштованих в його честь, від участі в яких він з засади відказувався, а коли вже улаштовано, то нераз довго треба було просити, щоби при-

був на них. Судьба розлучила мене з ген. Тарнавським в грудні 1917 р., коли я був відійшов від УСС-ів, доперва 23-го січня 1919 р. я стрінув його в Станиславові, коли він вернув, а радше утік з польської неволі на Домбю. Пригадується мені тоді його стать, грубо посивіле волосся, виглядав дуже збідований, много перебув в неволі, але тоді не стратив гумору, він тішився, що знайшовся між своїми, був вдоволений, що може стати на військову службу в українській армії. Він в місяці обняв команду II-го УГК, що тоді стояв в Бібрці, він його переорганізував, а кличкою його було: „Бог помагай, будуймо працею“. І цей II-ий УГК під командою ген. Тарнавського належав до найкращих, цей корпус вславився в боях о Львів і послідний відступив злід Львова тоді, коли I-ий на півночі, III-ий на півдні давно вже почали робити відворот. І цей ген. Тарнавський мав би бути „зрадником“ свого народу. А чи Начальну Команду УГА обняв ген. Тарнавський за згодою своєї волі в так скрутний момент, коли здавалося, що УГА розлітається, чи ген. Тарнавський зробив це задля своєї почести, чи задля роблення відтак яких чорних намірів, цей дуже ошибнувся би, хто був-би-такої думки. Ген. Тарнавський обняв команду УГА по приказу Грекову на приказ Диктатора д-ра Петрушевича. Йому тяжко було розлучатися з II-им УГК, який він дуже полюбив. А нині ген. Тарнавський мав би бути „зрадником“ України. Думка про арештовання ген. Тарнавського не давала мені спокою, бо я знов, що йому приспурено велику кривду на чести. Ген. Тарнавський, як чоловік, не міг мати ворогів. Я знов, що ген. Тарнавський хотів нас всіх ратувати...

По ген. Тарнавськім обняв Начальну Команду УГА ген. Микитка, дотеперішній командант I-го УГК.

Полк. ген. штабу Шаманек Фердинанд, що був шефом генерального штабу УГА, котрого рівнож пізнав, будучи ще при II-тім УГК, коли полк. Шаманек був шефом штабу того ж корпусу. Це був чоловік праці, хоч з роду Німець, щиро посвятився українській справі, незвичайно здібний і талановитий стратегік, о високій інтелігенції, був всіма старшинами люблений і поважаний. Згинув трагічно в місяці травні 1920 р. при перевозці

праві на румунську територію, під Могилевом, убитий румунськими бандитами.

Прийшли невідрядні обставини для нас. Ми нашлися в одній морі смерти. П'ятнадцятий тиф почав страшенно шаліти, боліли ним не тільки наші старшини і стрільці, але й цивільне населення. Всі лічниці переповнені хорими. Хорих масово відставлювано до лічниць в Немирові, яких там було три: в монастирі, в гімназії і земській больниці, а кромі цього ще були на залізничному двірці бараки. Лічниця 3-ої бригади містилася в земській больниці, де був командантом сан. пор. Сенчина. Смертність з кожним днем росла. В половині падолиста помер з 3-ої бригади сот. Білинський Олекса, зі штабу бригади захорів о. Галайчук і пор. Гой. Було таке, що в лічницях не стало місця навіть в старшинських відділах, не було ні ліків, ні лікарів, ні кваліфікованих санітетів, не було кому доглядати хорих, бо весь санітарний персонал заболів. Тут приходиться мені описати цей страшний образ нашої трагедії. По лічницях не було комуogrівати саль, де лежали хорі в тифозній горячці, тому нераз хорий відморозив собі ноги або руки. Таке було приміром в бараках на стації в Немирові. В комнатах лічниць хорі в великій горячці лежали покотом на долівці, на якій була розстелена брудна, стерта солома, в якій від воші аж кишіло, а навіть воші по стінах лазили. В салях, призначених для хорих був брак воздуху, а запанував сочух до невіддержання. Були випадки, що між хорими лежали трупи кільканадцять годин, бо не було кому їх винести. Трупи зношено звичайно до якоїсь шоли на подвір'ю, а доперва коли їх була спора пачка, виважено на кладовище. Але й на кладовищі треба було ждати на викопання гробу 2–3 дні, бо не було людей. До цієї роботи уживано цивільних людей, які виготовлювали т. зв. спільній гріб, звичайно 4–5 метрів довгий, а 2 широкий. Копання гробу стрічала трудність, бо земля замерзла 1 м в глиб, треба було аж джаганами розбивати. Коли привезено транспорт мерців на кладовище на підводі, на якій вони були покладені наче дрова, або в маскованих домовинах, тоді скидано їх до ями без домовин, а відтак прикладувано мерців грудами замерзлої землі, щоби відтак можна було на це покласти ще другий транспорт. Не лічниця, що ночами приходила

дили сюди голодні пси і розгорнувши легко присипану землю почали обгризати куски тіла і розносити по цілому кладовищі і по сумежних полях. Таке діялося тоді, коли не було дощок на справлення домовин, а стрільців мусілося хоронити без домовин.

Страшний вид представлявся на більших залізничних стаціях, де богато хорих виповнило всі ж达尔ні без найменчої лікарської опіки, здані самі на ласку й неласку судьби. Кілько їх там повмидало, це тяжко счислити.

Докладне ведення евіденції померших було неможливе, бо полеві духовники, які вели метрики померших, майже всі захоріли, а ті, що були при здоровлю мали стільки праці, що всему не могли подолати. Не провадила евіденції і лічниця, очевидно докладної, стислої, бо не всі стрільці мали при собі легітимаційні карточки, а були такі випадки, що хорі приходили до лічниць в найвищий горячі, без памяти і тяжко було від них що небудь розвідатися.

В першій половині падолиста умирало в Немирові денно пересічно по 15–20 стрільців. В другій-же половині цього місяця відсоток померших збільшився, а крім цього денно умирав один старшина. В інших місцевостях, де були розташовані інші відділи УГА, відсоток померших був значно більший, пр. в Барі, Винниці, Жмеринці. Там були закладені спеціальні кладовища для гребання Галичан. На старшинських похоронах не виставлювало почесних чет, похорон відбувався при співучасті малого гуртка.

Найкращі відносини представлялися ще в лічниці 3-ої бригади. Тут хорими піклувався сан. пор. Сенчина, який вже давніше перейшов був пятнистий тиф і тому тепер ліченню хорих міг з більшою посвятою віддатися. Йому неодин стрілець і старшина може завдячити, що остався при життю, бо пор. Сенчина був спеціаліст у ліченню хорих на пятнистий тиф. В його лічниці весь час смертність в порівнанні з іншими лічницями була мінімальна.

І гинули наші стрільці, наче мухи в осені. А здоровому вже було байдуже, чи останеться здоровим, бо кождий був того переконання, що нині-завтра на його прийде черга, він мусить заболіти на тиф.

До поборювання епідемії пятнистого тифу в Немирові взявся енергічно санітарний шеф ІІ-го УГК лікар-сотник

д-р Коцовський Микола разом з місцевим цивільним лікарем д-ром Черкавським; в цім напрямку зложив д-р Коцовський весь свій запас сил і енергії аж до самопосвяти. Сам слабого здоровля, працював цілими днями й ночами, недосипляючи їх, ходив від кватери до кватери, де лежали хорі, лічив їх, потішав, робив все, що лише міг як чоловік і лікар зробити, з вичерпання падав з ніг, а в кінці і сам набрався цеї страшної недуги, а 10-го грудня 1919 р., по сімох днях недуги, поклався в домовину. Його втрату відчула команда ІІ-го УГК, бо був це лікар дуже солідний, працьовитий, а як старшина і товариш тішився великим привязанням і пошаною у тих всіх, що його знали і з ним коли небудь в життю стрічалися. В його похоронах брало участь багато старшин і сотня корпусної кінноти. З ним зійшов у могилу один з найкращих многонадійних лікарів.

В тім часі померли в Немирові слідуючі старшини і стрільці, яких імена я вспів собі записати: о. Галайчук Володимир, чет. вет. Ганкевич Осип, чет. Якимець Василь, о. д-р. Гординський, пор. Калинович, о. Палажій, о. Микитюк, хор. Щербатюк, однорічний вістун Глодзінський Олекса і інші: Всі похоронені на немирівському кладовищі, де спочиває премного стрільців, ім же пістє числа. Кромі цього, в окресних селах умирали також стрільці, яких похоронено на місцевих кладовищах. Були випадки, що хорий зривався з постелі в великий горячі, серед морозу блукав по полях і огородах і в часі такої блуканини умирав на дорозі...

З преси приходили до нас „Стрілецький Голос“, що виходив в Винниці, як орган НКУГА. В кожному числі цього часопису, крім статей на актуальні теми і боєвих звідомлень, було поміщене повно посмертних вісток з чорними обвідками померших старшин і стрільців, а кличем цього часопису був випечатане на самому переді кліч кинений санітарним шефом НКУГА, який звучав: „Бийте воші“, бо медики уважали воші першим розсадником тифу. І било богато з нас... прочитавши часопис.

Команда ІІ-го УГК видавала періодично печатані накази, а крім цього почато збирати матеріали на видання календаря на 1920. р.

Життя плило з дня на день. На дворі мороз, почав падати сніг, зима видалася на добре починати, а хорих щораз-то більше прибувало. В лічницях буквально не було вільного місця і тому, хоч це виглядало радше на шутки, здорові старшини вже наперід замовляли собі місця в лічниці. При кінці падолиста захоріли всі старшини з 3-го гарматного полку так, що не було кому вести команди батерії. Здорових старшин з 3 тої бригади можна було на пальцях почислити.

Саперська сотня, що тоді числила всього 12 здорових стрільців занималася готовленням домовин і по цій причині що сотню прозвано похоронним заведенням.

В місточку Немирові, при одній з кращих вулиць присталися була команда ІІ-го УГК, котрим командував полк. Вольф. Шефом штабу був от. Льонер. Праця мимо всього в корпусі кипіла, а душою цеї праці був от. Льонев, родом Німець, що тілом і душою віддався безкорисно праці в будуванню української державності. Він казав: „Люблю цей народ, його культуру, його національну армію, яка хоч находитися в недостатках, хоробро змагається з кожним ворогом України; я хочу їй помогти хоч-би прийшлося мені життям переплатити.“

В Немирові містилися також харчові склади, чи то в самому місті, чи на залізничному двірці. В місті берегла порядку стаційна команда.

Місточко Немирів, положене в гайсинському повіті, лежить при головнім шляху, яким в мирних часах відбувалася перевізка товарів з Винниці, через Брацлав на півднє ген аж до Одесси. Положене на рівнині між лісами, тепер сильно знищеними і витеребленими, було чисто удержане, робило приємне враження. Національна свідомість значно зросла, майже всі школи були зукраїнщені. Була гімназія мужеська і жіноча. Перед містом пишастіся гарна палата графині Щербатової, де містився електричний мотор, що давав освітлення для цілого міста. Тому фронтові старшини завидували старшинам мешкаючим в Немирові цього цінного світла, бо тоді було тяжко дістати нафти і свічок, а інтендантура дуже скupo обділювала всіх цим цінним артикулом. А зимові вечери далися кожному в знаки, тому декотрі старшини їздили на розривку до Немирова.

Графиня Щербатова, це була сригінальна людина. Все своє майно, дала вона в користь хорих козаків і бідних. Разом зі своєю дочкою доглядала хорих стрільців по лічницях, головно в монастирі. Після деякого часу дочка заболіла тифом. Задля тих прикмет любови близького оточувала команда ІІ-го УГК цю графиню великою пошаною. Рівно ж і у місцевого населення, а передусім у селян, тішилася вона великою симпатією. Їх обое стрінула відтак неожидана смерть; большевики при заняттю Немирова, в січні 1920 р. застрілили їх.

Місто Немирів відограло вже свою роль в історії українського народу. В його окрузі дооколичні селяні кілька разів повставали проти насильства Поляків. Ці повстання стоять в стислій звязі з різнею польської шляхти під Дащевом і Сорокою; ці місцевості є неподалеко Немирова. Останній виступ селян проти Поляків був в падолисті 1918 р. Справа малася так: розбитки польських легіонів Галлера, що на Буковині перейшли на російську сторону, (з чим звязаний відтак процес Поляків в Мармароському Сиготі, виточений ім австрійськими військовими властями) шукали захисту по польських дворах на Україні. Один такий відділ польських легіонерів, укривався в Немирові, з якого вони зробили собі формальну твердиню. Іхній штаб стояв в палаті. Легіонери почали між селянами переводити насильні реквізиції і рабунки. Крім цього поводилися з населенням не по людськи, били селян, накладали контрибуції і т. і. Довго терпіли селяні ці насильства, але вкінці не стало їм терпцю; перебралася їм мірка терпеливості. І вони повстали проти своїх насильників, наче на заклик, зібралося кілька сот селян з дооколичних сіл, з крісами і кулеметами, а навіть з косами і вилами та вдарили на Немирів. Завзятий бій тривав ловних два дні. Селяні окружили місто довкола, покопали окопи. Весь час цього бою, жінки доставляли повстанцям харчів і муніції. Поляки предвиджуючи, що нічого не вдіють, в часті поутікали, передерглися через селянський фронт, а решта попала в руки селян. Богато їх тоді й згинуло.

Цю подію наводжу сюди на основі зізнань очевидців. Між Винницею і Немировом була чинною вузкоторова залізниця, але з причини браку топлива її рух був обмежений.

Команда ІІ-го УГК дала наказ видавати виздоровленцям подвійні пайки харчів.

Стан однострою стрільця представлявся в дуже ліхому стані за дуже малими виїмками, стрільці носили, шапки т. зв. „петлюрівки“, тут і там видно було давні австрійські шапки, російську фуражку і вовняні кучми. Дуже до вподоби була всім така „петлюрка“; це був каскет з м'яким дном, обшитий довкола матерією з краскою оружжа, піхота носила синю обшивку, кіннота жовту, артилерія червону, технічні частини сірі, санітети чорні і т. д. На шапці був причіплений тризуб; дуже мало носило льва. Блюзки носили давні австрійські, російські „гімнастъорки“, або „Френчі“. Як блюзки так і штани були ріжних красок. Стрільці носили австрійські і російські плащі, а кіннота куртки з кожухом. Богато носило в зимі новоодержані кожухи. Кріси були ріжного роду: були австрійські манліхери, м. 95 і 90, російські, ріжного роду штуци, були навіть румунські кріси, а старшини носили револьвери ріжних систем. Стрільці опоясувалися ременями, на яких тут і там виднів австрійський і російський орел. Обуву носили ріжнородну, звичайно чоботи або черевики з овивачами. Стрільці носили наплечники, дуже рідко телячі торністри. В наплечнику можна було найти річи цивільного і військового змісту. Набій до крісів носили по кишенях штанів, або в наплечнику. Набійниці і хлібники рідко де можна було побачити.

Машинові кріси були в ужиттю ріжного роду: австрійські „Шварцльозе“, Люїса, Максіма і Кольта.

Гармати, яких 3-тя бригада мала 16, було 2 австрійські 8 цм. а решта 12 російські трідюймівки.

Харчі діставали стрільці ось які: на снідання солоджена кава з цукром, на обід мясна зупа, а крім цього денно 50 дкгр. хліба, мяса діставали 30 дкгр. і 10 дкгр. ярини. На вечерю варено для них чай, або каву. Льон стрільця виносили денно 11 карбованців.

Стрільці відносилися до своїх старшин з повним довірям, уважали їх як правдивих опікунів, виявляли перед ними все свої жалі і все, що чули на серці. Стрільців журіла дуже непевна судьба, що дальнє з нами станеться, чи довго останемося ще на Вел. Україні. Ставляли питання

коли УГК піде в наступ на Галичину, і сподівались з весною великих змін у нашу користь. В очах стрільця горіла туга за рідними сторонами; журила його судьба рідні, з якою годі було переписуватися, він був дуже жадний вісток з Галичини і тому з завзяттям прочитували всі одержувані часописи. Стрільці, пр. саперської сотні, держалися все разом, солідаризувалися у всім, почували себе Українцями, як ніколи, не проявляли найменшого нахилу до большевизму, були свідомі своєї щіли. Іхнім ідеалом була велика соборна незалежна Україна. Про дезерцію ніхто з них не думав. Говорили: разом прийшли ми сюди, разом і підемо до Галичини. Хоч скоровані по більшій часті, бо всі перейшли як не плямистий то поворотний тиф, ті що повнили службу, сповнювали її совісно і без нарікань, що їм не дозволяється цього, що жовнярови належиться дати. Часописи і книжки читали стрільці з захватом, вони прочитували також і селянам по своїх кватирах і цим способом, стрільці богато причинилися до піднесення національної свідомості у селян.

А тепер черга на ті славні коні, що тільки трудів перейшли. Це велике число коней, що перейшло з Галичини на Велику Україну, значно вменшилося. Вони гинули від умучення довгими походами, від лихого відкормлювання, а ще до цього їла їх короста. Не було коня, щоби не мав її.

Около 20-го падолиста 1919 р. прийшов ہідпіс протоколу заключеного договору з Денікіном. Цей протокол команда 3-ої бригади всім оповістила. Ось його важніші точки: 1) УГА переходить в повному складі враз з тиловими урядами, складами та рухомим залізничним матеріялом на сторону добровольческої армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого оружнimi силами Південної Росії (прим. Е. Б.) тепер командуючого військами новоросійської області. 2) УГА задержує на дальнє свою організацію, старшинський збір, мову, устави і все військове майно. Корпус СС. Коновалця не уважається галицькою частиною. 3) Російська команда добармії допоможе УГА в доповненню її рядів уроженцями Галичини, які находяться як на території чужих держав, так і на території Росії. 4) Диктатор Галичини задержує право кермування і контролі внутрішнього життя УГА. 5) УГА

буде воювати з армією от. Петлюри, яка бореться на фронті. 5) УГА згрупується найпізніше до 30-го падолиста 1919 р. в районі Козятиня, Винниці, Іллінець, Оратова, Погребища. 12) Для зв'язку зі штабом командуючого військами Новоросії висилається зі штабу УГА окремого старшину.

Зміст цього договору зробив на нас велике враження, навіть розчарування, в цьому договорі нема нічого сказане про Україну, а цей термін зовсім поминено. Ми жили надією, що недовго ми побудемо в союзі з Денікіном. Після заключеного договору з Денікіном не зайдли ніякі зміни. Фронтові їх формaciї не проходили навіть в районі 3-ої бригади, так що ми їх не бачили. До штабу ІІ-го УГК ввійшов для зв'язку денікінський полковник і штабскапітан з пагонами. Ми урядували дальше, як передтим явно висказували свої думки, не скривалися з нічим, хоч це було проти нашого „союзника“, нашим емблемом був дальнє тризуб, печатки також самі, нашою національною краскою була краска синьо-жовта. Часописи, що і дальше виходили, не змінили свого напрямку.

На днях переведено судову розправу над ген. Тарнавським і полковником Шаманеком, на якій обох увільнено від вини і кари.

Кілька днів відтак прийшов пращальний лист ген. Тарнавського, який всім проголошено. В цьому листі дякує ген. Тарнавський всім старшинам і стрільцям за їх дотеперішню службу під його проводом, оправдує свій крок: „...я хотів ратувати це, що ще осталося, щоби відтак передати вас вашим батькам і матерям... Де Ви вступали, всюди стрічали вас, як спасителів, а як Ви відходили, плакали за Вами... Но мене посужено о зраду. Та коли суд, по переведеній розправі вернув мені мою честь, я звертаюся до вас... пращайте, дальше виконуйте свої обов'язки, а я остануся надальше з Вами, бо нам всім просвічує одна спільна мета, одна велика ціль: Незалежна Україна — і для твої ціли я посвячу решту свого життя...“

В Немирові почала урядувати денікінська стаційна команда, на будинку якої повівала трибарвна російська хоругов. Наши команди осталися без зміни, все осталося на своїх дотеперішніх місцях. Крім цього денікінська мі-

ліція повнила службу на вулицях Немирова. Всякі оповістки до населення, видавані денікінськими влястями, появлялися на російській мові.

Нам виплачено за місяць падолист платню і всякі загальні льони в банкнотах по 50 карбованців, серія 233 і вищих. Т. зв. „аеропляни“, себто кредитові білєти української державної скарбниці, кредитові білєти по 100, 500 і 1000 карбованців, як також і всякі большевицькі гроші заказали денікінські власти приймати. Були отже в обігу українські гривні, банкноти по 50 карбованців, керенки, одеські, царські, і банкноти видання Денікіна, які прозивано воронами.

Команду 3-ої бригади обняв в дні 23 го падолиста по от. Кнітлеві от. Кучера. З причини поширення пятнистого тифу по цілому селі і появи чорної віспи перенеслася команда бригади разом з підвідділами до цукроварні в Ковалівці. В Рачках осталася лише саперська сотня.

Вже п'ятий місяць, як ми вийшли з Галичини. А враќіння слідували і миналися наче в калейдоскопі. Раз приходили веселі вістки, другий раз сумні, настрій душі все змінявся... Аж прийшла мелянхолійна осінь, яка принесла нам в подарунку пятнистий тиф, з якимлучиться наша трагедія. Одна природа з нами співчувала... Над нашими головами, по селах і полях снувалися тумани густої мряки, закрили на довго життядайне сонце, щоби воно не гляділо на це наше поле смерти... З лічниць ціодня виношено трупи галицьких стрільців. Не тільки в день, але й по ночах вмірали товариші, знамок, один другий... сотий... А душу рвала невисказана туга. Коли-ж конець цьому настане... Чи ми всі тут погинемо...

Ростуть могили одна за другою, за містом, на кладовищі... Білі хрестики на них появляються, не плаче під ними ні ненька, ні батько, ні сестра... Вони сиротами осталися, осталися самітні могили, самі, опущені, чорна, замерзла земля... а над могилами снується туман мряки, наче духи померших... лише часом з заходу повіє легкий вітрець і поблагословить їх... Де-ж найти хоч іскорку надії... Чи істнє ще яка сила, сила, котраби затерла ці страшні картини. Це ж марно гинуть наші брати. А хто знов в стані отерти

гарячі слози сиріт, вдів і матерей, що там на галицькій Україні з тогою виглядають своїх... І сумно і страшно тоді було...

До нас приходили невідрядні вістки з рідних сторін, про гірке положення наших в Галичині, під польською окупацією. Там польські тюрми переповнені нашими братами, там іх катують... І там кануть слози...

Україно моя рідна,
Що з Тобою сталося.
Ізнищена, зруйнована
Ти тепер зісталась.
Колись Тебе мордували
І тепер мордують:
Ні на слози не дивляться,
Ні жалю не чують.
Нема кому заступитись
За вдову небогу;
Устеляють на Вкраїні
Кістками дорогу.
Україно моя мила,
Мій краю коханий,
Тебе нищать, нищать, нищать,
Коли-ж край настане?

Так ілюструє тодішнє наше положення отся народня пісня.

Ми в тім часі злучилися були в одну громаду. Кождий з нас почував себе братом, устали всякі непорозуміння, товариські відносини стали як найкращі. Ми всі з тогою у серци клонили голови перед маєстатом смерти...

Селяне, хоч як гарно відносилися до нас, все-ж таки мали до нас великий жаль, бо говорили, що тиф принесли з собою Галичане. Але вони співчували нам в нашему положенні, помогали нам в чім лиши могли, доглядали хорих по кватирах, ревно ними піклувалися, годували їх не раз і коней доглядали. Вони розуміли нас, чому ми злучилися з Денікіном, і що ми з весною розлучимося з ним. Селяне хотіли і бажали лиш української влади, а про Поляків, большевиків і інших не хотіли чити. По селах відчувався великий брак солі і нафти і за ці артикули платили селяні дуже дорого.

Тимчасом роблено приготування до відходу частин II-го УГК. Під Бердичевом змагався з большевиками I-ий УГК під командою полк. Шаманека, але по дуже короткім часі стягнено його з позиції з причини поширеного тифу. Большиники зібрали більше сил і стали напирати на армію Денікіна, яка почала відступати на півдні і знайшлася в дуже скрутному положенні. Опорожнення району Жмеринка-Винниця показалося конечним. В цих районах були розташовані галицькі частини. Команда II-го УГК зорганізувала кватирковий відділ, в склад якого входив представник з кождої бригади II-го УГК. Цей відділ мав виїхати під командою найстаршого старшини в район Вознесенська-Єлисаветграду і там знайти приміщення для своїх бригад.

Саперська сотня, якої команду я знов обняв дня 13-го грудня, була занята доставою дров на залізничну станцію в Немирові, мала ладувати всяке військове майно, оружя, муніцію, харчі. Звідси малося дальнє піти на півдні у вказаний новий район.

Вісти з фронту в половині грудня 1919 р. не були для денікінців вдоволяючі. Большиники цілою силою вдарили на них з Волині і Проскурова і завдали їм тяжкі втрати. Крім цього в армії Денікіна почала ширитися дезорганізація, навіть старшинські відділи почали управляти рабунки між населенням і через це стягнули денікінці на себе гнів селян, які почали навіть на цю мінно здисципліновану армію нападати. Отже повстання були не тільки проти большевиків, але і проти денікінців. Денікін який не визнавав України, не тішився симпатією як у селян, так і серед інтелектуалів. Як скоро прийшов на Україну, так скоро мусів з неї тікати. Скористали з цього наші частини і при відвороті денікінців, почали їх на власну руку розоружувати. Денікінці скоро пізнали, які ми для них союзники. З цієї причини, коли почався відворот денікінської армії, старшини для звязку, що були при штабі II-го УГК дали скоро ногам знати. Вони обавлялися, щоби ми їх не поубивали. Як обходилися з полоненими денікінцями большевики, то о цім свідчать факти: большевики в Винниці прибивали денікінцям цвяхи до пагонів і пробивали аж до тіла, відтак їх убивали.

Проти денікінців виступив також повстанський отаман Шепіль, в околиці Хмільника.

Таке невідрядне положення денікінської армії на фронті, причинилося до цього, що бригади ІІ-го УГК мали негайно опустити дотеперішній район та малися посувати здовж залізничного шляху Жмеринка-Вапнярка і охороняти цей шлях перед евентуальними нападами. Відтак мали бригади перейти через Балту і Ананів, в цілі відпочинку і переорганізовання на дивізії в районі Вознесенська-Єлисаветграду.

Начальну команду обняв знов ген. Тарнавський по причині захоріння ген. Микитки тифом. Шефом штабу НКУГА став ген. Ціріц Густав, що недавно прибув з Відня.

Про Диктатора кружляли ріжні вісти, говорено, що він з бригадою УУС-ів іде до нас, що він убитий, а вкінци, що він через Румунію передістався на Чехословаччину.

УГА не маючи політичного проводу, полищена зістала самому Начальному Вождові УГА і тому ген. Тарнавський отворив при штабі УГА політичний відділ. Хто входив в склад цього відділу, не знаю. Говорено, що сюда мав належати д-р. Макух Іван.

На сам латинський святий вечір, ц. є. 24 го грудня почали виїздити підвідділи 3-ої бригади з Ковалівки. Днина була ясна, троха з приморозком, малий сніг лежав по полях.

Немалий клопіт був з переваженням хорих. В саперській сотні були хорі з тифозною горячкою, лежали без пам'яті, а тут на дворі студінь. Відставити їх до лічниці було неможливо, бо там не було місця, впрочім і лічниці відходили і також не були в стані всіх хорих зі собою забрати. Полишити їх на ласку селян, на це селяне не хотіли пристати. Впрочім хорі стрільці дуже просилися, щоби їх не оставляти, а ще і коні слабкі. На підводи треба взяти і харчі, всякі саперські прибори, то що. Перевести сотню хотів я за всяку ціну. Сотня виносила тоді 39 людей, з того 23 хорих, а в цім числі 8 тяжко.

Відмарш бригади відбувався після виданої диспозиції. Перший перестанок мав бути в с. Копіївці.

Перемарш саперської сотні відбувся так, що на сотенні підводи зложено вперед весь технічний матеріал,

на ньому розстелено солому і на це покладено хорих стрільців, яких поприкривано кожухами і ріжними плахтами. З цим першим транспортом поїхала і сотenna кухня, яка весь час дороги варила для хорих чай. В с. Соколець мали остатися, а коні по відпочинку мали знов вернути назад до с. Рачок по решту стрільців. Так перевезено цілу сотню, до с. Соколець в дни 26-го грудня; на щастя ніхто з хорих по дорозі не вмер. Цим способом відбулася дальша дорога двома наворотами до с. Копіївки, в днях від 27-го до 29-го грудня 1919 р.

Переїзджаючи через місточко Печари, запримітив я, що многі жидівські хати стояли порожні і понищені. Тут гуляла літом banda Ляховича, яка зробила погром в цьому місточку. Місточко положене над рікою Бугом, через який веде гарний залізно-бетоновий міст. В тому місці береги Буга стрімкі і скелісті; дальша дорога йде через одноманітну пісковату околицю.

Згодом прибули до Копіївки всі підвідділи 3-ої бригади. Штаб бригади закватирувався в парохіяльнім домі. Священика не було, недавно помер на п'ятирічний тиф. Полишив в спадку богато малюнків, з дебільша релігійного змісту. Небіщик був ширим Українцем, малював залюбки також на народні мотиви, хоч його малюнки, дуже старанно викінчені, не представляли великої вартості.

В Копіївці жило богато латинників, вони мали тут свій костел і школу, в якій навіть тоді вчили. Школа мала дві учительські сили, які на спілку з латинським священиком вели польонізаційну роботу серед тутешнього населення. Селяне-латинники доставляли школі правильно дров на опал. В шкільній салі поміщувалася польська бібліотека для агітаційних цілей. В противенстві до польської школи наша українська була зачинена, бо байдужі дядьки, мимо прохань і благань свого учителя, ніяк не хотіли привезти дров з поблизького ліса. І прикро мені було глядіти, як польська дітвора на нашій Україні учитися на своїй мові (хоч правду сказавши вони не вміли говорити на польській мові, були лише латинниками), а українська дітвора, завдяки байдужності своїх батьків, пустувала по хатах. В польській школі по стінах повно образів польських королів і мап, а наша пусткою світила... Користаючи з хвилевого побуту в Ко-

півці, доставили наші підводи дров, щоби наука могла відбуватися. В Копіївці помістився 6-ий п. п., 3-ий гарматний був в с. Юрківці, а 5-тий п. п., що стояв довший час у Виннищі для охорони НКУГА, ще не прибув до бригади. В часі дороги померло богато стрільців.

В Копіївці пробули ми до 1-го січня 1920 р. і в цім дні вирушили ми через Тульчин до с. Нестерварки. Погода: мрячно, болото на дорогах пустило. По дорозі стрічали ми денікінських старшин і урядовців, що на підводах утікали з під Жмеринки і Винниці. Рівно ж і м. Тульчин опустили денікінські влади, передаючи його в наші руки. В Тульчині примістилася команда II-го УГК, інтендантура корпусу і бригад. На вулицях місточка повнила службу наша жандармерія. Сюди прибула також й лічниця 3-ої бригади.

Другого дня прибула команда 3-ої бригади до с. Кирнасівки: штаб примістився в цукроварні, а підвідділи і 6-ий п. п. на селі. Тяжко було дістати тут квартиру, бо майже в кождій хаті лежали цивільні хорі на тиф. Селяне, підбурені темними духами, почали у нас красти коні, баняки від кухонь, то що, бо виділи нашу безсильність. Попри це в них знаходилося богато оружя. Щоби уникнути евентуальних непорозумінь, перейшла команда бригади з полком і підвідділами в дні 6-го січня 1920 на самий різдвяний вечір до с. Клебаня. При переїзді до цього села один стрілець, з булавної сотні, назвиском Глова, хотячи скоротити собі дорогу, переходив через щойно замерзлий став і потонув. Мимо негайної помочі не вдалося його вратувати.

В цьому селі прийшлося нам відсвяткувати перший Святий Вечір на Великій Україні... На дворі й не подабало на це свято: ні снігу, ні морозу. А у нас ні відповідних харчів, ні спритних куховарів. Команда бригади закватиравалася у волостнім будинку, де містилася і старшинська столова, а по селі хорі стрільці.

Сумний був цей Святий Вечір... Приготовлено дещо до святої вечері. Стрільців щедро угощували по квартирам селяне, чим могли: варениками, кутью і самогонкою, яку всюди виробляли. О 7-ї год. вечером, зібралися в старшинській столовій здорові старшини зі штабу бригади на традиційну вечерю. Стіл закрито білою скатертю, на нім хліб і дві свічки, довкола стола лавки. Мовчки позасідали

ми до стола, а думки наші блукали ген-ген, далеко на заході, по нашій любій Галичині... там під селянські стріхи, втискалися до хат наших найближчих, вдиралися до покурюх келій вязниць... блукали по ріжних тaborах, де сотки наших в страшних муках конає... Там ллються сліззи... і у нас невесело, сумно... Хотілося на силу забути (що сьогодні таке урочисте свято, свято родини, на яке всі зізджаються...). Хотілося забути, щоби душі не ранити і жалю собі не завдавати... Мовчки споживаємо борш, вареники, якісь голубці, й кутю, але це чомусь не йде, не смакує, дарма що цілий день постилося... „Не знати, як там наші святкують...“ — хтось запитав. І знов мовчанка... душа з собою розмавляла... Й колядувати чогось не хотілося, дарма що співучий народ. На силу котрийсь почав: „Бог предвічний...“ і за ним всі потягнули. Решту вечера провели ми на розмовах на сучасні теми і вчасно розійшлися по своїм квартирам. На дворі було темно, а по хатах повно світла, чути було коляди. Час від часу ударяв вартівник в дзвін церкви, на знак, що вартоє, а відтак в селі було тихо, лиш від сторони Рахнів лісових доходило гудіння гармат.

В часі свят улаштовано в Клебані „сход“, на якому селянам представлено ціль нашого пробування на Великій Україні, говорено їм дещо з історії України. Селяне дуже ввічливо відносилися до нас.

В Клебані пробули ми до Нового року. За денікінськими і слід загинув. Більшевики прорвали їм фронт, тому прийшов нам приказ до дальнього походу. Але куди йти... По цій причині почали у нас виринати ріжні думки і питання. Команду УГА обняв знов ген. Микитка, а шефом штабу остався дальше ген. Ціріц. Знов в район, куди мав перейти II-ий УГК, прийшли більшевики. Ми тоді не оглядалися на прикази Денікіна, який тоді не представляв вже поважного чинника. Нам треба було вибрати собі самим дорогу, яка для нас була-би найвідповіднішою. Ясної політичної орієнтації нам НКУГА не дала. Супроти цього, що час на часі не стояв, бо більшевики були недалеко, почали між старшинами виринати ріжні погляди; одні були за тим, щоби увійти в порозуміння з повстанцями, другі з більшевиками, інші знов, щоби всі три галицькі корпуси згрупувати

в одно місце і почати воєнну акцію на власну руку, в сполучі з повстанцями.

Щоби осягнути одну думку, щоби не було роздвоєння в поглядах, скликав командант ІІ-го УГК полк. Вольф до Клебані всіх командантів бригад ІІ-го УГК на нараду, на день 10-го січня 1920 р. На цю нараду прибули з бригади УСС-ів сот. Носковський Зенон, з 4-ої бригади от. Шашкевич, з 7-ої в заступстві хорого підполк. Бізанца от. Волошук, з 3-ої бригади був от. Кучера. На цій нараді з'ясував полк. Вольф наше положення і орієнтацію. Він пропонував на всякий випадок дальнє відмашеровувати, бо два інші наші корпуси вже давно відступили на півднє та йдуть в сторону Одесси. Впрочім НКУГА є за цим, щоби відступати дальше.

Мені одно не було ясне, чи НКУГА брала тоді під розвагу це велике число хорих стрільців, які лишалися по лічницях, вже під час відступу з Немирова, яких було неможливо з причини великих морозів і браку одежі з собою забрати і вони мусіли остатися на ласку і неласку судьби по селях без найменшого заосямотрення. Можна сміло сказати, що ми в цей спосіб втратили по дорозі 50% стрільців, бо пр. 3-тя бригада мала тоді в дні 10-го січня 847 стрільців. Об цім мабуть НКУГА мабуть не подумала, а можна було в часті цьому лихові зарадити, бо денікінські магазини були повні, а вони відступаючи, полишили їх на залізничних стаціях, які відтак селяне розграбили. В цих магазинах було повно одностроїв, обуви і всячини, а цим можна було наші частини обильно обділити.

3-тя бригада, мала після виданої диспозиції, відійти з Клебані в дні 15-го січня до Тростяниця, а відтак до Бершаді.

Нашому відходові не сприяла погода, бо велике болото пустило на дорогах, а в нім колеса застягали аж по осі. Впрочім слабкі коні, стрільці босі, не могли йти по такім болоті. Однак мимо цього в призначений день дав от. Кучера наказ до відмаршу, хоч команди підвідділів і полку зголосили неможливість походу. Це було причиною, що сотник Запутович як шеф штабу вийшов в конфлікт з командантом бригади от. Кучeroю, бо сот. Запутович, підозріваючи от. Кучеру о зраді, приарештував його. Супроти цього

команда ІІ-го УГК відкликала от. Кучеру з команданта бригади, а сот. Запутовича завісила в урядованю аж до переведення судового слідства. Команду бригади обняв тимчасово сот. Бакович Володимир, а місце шефа штабу обняв чет. Дольницький Мирон.

Відхід бригади наступив щойно рано 17-го січня 1920 року. Болото було примерзло.

На виході з Клебані селяне зі слізами в очах пращали нас, просячи щоби ми у них дальнє осталися, а вони нам у всім допоможуть. Зазначу, що в цьому селі були повстанці, які готовилися до весняних виступів против большевиків. У селян було повно укритого оружя і муніції, а навіть і гармати. Мені показував один селянин, як укривається гармату; її розбирається цілу, а відтак поодинокі складові частини переховується під оборогами в соломі.

Під вечір того ж ще дня, прибули ми без особливих пригод пізним вечером до с. Тростяниця. Цілу дорогу падав сніг. З нами переходили і інші бригади.

Досвіта вирушили ми в дальншу дорогу. Це було 18-го січня на Йорданський Святий Вечір. Ще темно було як ми вже були за селом. Ішлося без відпочинку. Хорі стрільці їхали на сотенніх підводах, а здорові йшли пішком. Около півдня розмерзло на дорозі болото і це причинилося до повільного походу, бо почва була глинковата. Під вечір прибув я зі саперською сотнею щасливо до містечка Бершаді, в балтськім повіті. До нього переходили ми через Верлівку; ґрунт пісковатий, лекше було йти і тому саперська сотня випередила інші підвідділи, які ще осталися по заду. Вже був пізний вечір, як я закватиравши сотню по тимчасових кватирах, пішов на свою, де мене господарі угостювали „щедрою“ вечорою. Змучений, довгими походами пішов я на спочинок. Рано збудили мене крісові стріли і відгуки ручних гранатів. З першу я був переконання, що вже большевики на нас напали. Однак я переконався, що тут є такий звичай, що в часі водосвяття уладжують таку стрілянину.

Поволи почала приходити до Бершаді решта відділів 3-ої бригади, занимаючи призначений район. Команда ІІ-го УГК примістилася у гарному будинку при поштовій вулиці. I/5 курінь, що вийшов з Вінниці, прибув сюди також і при-

валася у власнім одноповерховім будинку: наука в ній відбувалася на українській мові. В Бершаді стояла одна церква, на Фльорині дві. Гарних будівель тут не було, в середмістю стояло декілька будинків одноповерхових, самі жидівські будови старої дати, в середині місточка розлогий майдан, або базар, на якім що тижня у вівторок відбувався торг. Сюди привозили селяне всякі товари як зерно, сало, молоко, чоботи то що, а продавали це все за царські, керенки, або українські гроші; інших не хотіли принимати. Гарний колись парк, в якому стояла панська палата, цілковито знищили селяне при настанні „свободи“: дерева вирубали, палату спалили. В цім парку стояв латинський костел, який радше подавав на каплицю; тут відправляв латинський священик богослуження.

Стаційну варту в Бершаді повнів 1/6 курінь. Вартівня містилася в середині місточка. Аж до приходу большевиків зміна стаційної варти в неділі відбувалася при участі корпусної музики. При зміні варти в неділю були присутні командант корпусу і вільні від занять старшини. Зміні варти приглядалися товпи цивільного населення. Неодному тоді в нас витиснулася слізоза з очей, коли дивився на нашого скорілого стрільця, на його запалі лиця від недавно перебутої недуги, його очі повні туги, на його нужденний однострій, на якому виднили сліди пролитої крові, та на його здергі походами черевики. А мимо цього стрільці виконували гарні рухи і звороти, добре орудили рухами крісів, гарно держали поставу на „позір“. Зміна варти відбувалася після австрійського службового правильника. Після зміни варти відбувався почесний хід, під час якого пригривала музика. Неодин б. австрійський сотник признавав, що його „штандова“ сотня кращих рухів не виконувала-би. По відбутті дефіляді грава музика гімн: „Ше не вмерла Україна“, а відтак, йдучи містом ча кватиру, пригривала марші.

Полевий суд ІІ-го УГК, під проводом сот.-судді Крета, почав сильно урядувати, бо в ньому повно залегостей...

Користуючи з вільного часу, зладив я на слілку з хор. д-ром Заклинським Ростиславом календарик для стрільців, який випечатано в друкарні місцевої кооперативи в 2000

правда бактерії тифу слабли і через це смертність значно у хорих зменшилася.

А тепер дещо про місточко Бершадь. Його положення дуже мальовниче. Робить враження місточка, в якому в мирних часах з далека від світа плило життя спокійно; тут процвітала торговля і люди жили у великій згоді між собою. Так мені видавалося в першій хвилі. Положене над рікою Дохною; ґрунт всюди пісковий. Ріка творить тут став, через який веде гребля з водним спустом, при якім належить турбіновий млинець. Цею греблею йдесться до близької Фльорини так, що мається враження, що ці дві місцевості є зляні в одну.

В Бершаді було огнище українського життя. Величавий будинок української кооперативи, де містилися всі культурні і просвітні товариства, в яких гуртувалися дооколичні Українці. Цей кооператив провадив торговлю на широку скалю з далекими місцевостями України. В тім будинку поміщувався великий склад ріжних товарів, а по його бюрах було заняте велике число співробітників. Тут була і столова для співробітників. Кооператива провадила велику крамницю товарами щоденного ужитку. В окремому будинку містилася печатня, т. зв. „Спожив-Союза“ яка печатала ріжні друки для кооперативи: тут печатано також, видаваний кооперативою „Бюллетин“, себто періодичний часопис, видаваний для інформаційних цілей. Недавно розстріляли денікінці двох співробітників цеї кооперативи, щирих Українців, що свідчить наглядно, що по при те все співробітники працювали на політичному полі. По селах, що неділі, улаштовувано заходом цеї кооперативи ріжні скрини для селян, на яких проголошувано ріжні відчiti на теми кооперативи, соціальні, просвітні і політичні. Тим робом немало причинилася кооператива до піднесення національної свідомості між селянською масою, яку-то роботу безпереривно продовжувано. До цього причинилася рівнож і обильна бібліотека, якою розпоряджала кооператива, визичаючи, чи продаючи українські книжки селянам. Що неділі і свята улаштовував аматорський кружок українські вистави в театральній салі в Бершаді. Населення Бершаді в середмістю по більшій частині жидівське; християни мешкали на передмістях. Бершадь мала гімназію, що ломішу-

містився на Фльорині. З-й гарматний полк зі всіма батеріями заняв с. Яланець; його команду обняв в заступстві хорого от. Шепаровича, от. Кнайфель.

Богато старшин і стрільців лишилося в лічниці 3-ої бригади, що ще довший час там осталася. Велике число осталося по приватних кватирах по селах з причини тифозної горячки і зимна.

Тому, що стан саперської сотні був дуже малий, команда бригади розвязала цю сотню в дні 21-ого січня, приділюючи людей до ріжних підвідділів, а технічний матеріал передано саперському складові ІІ-го УГК. Я остався при штабі бригади.

В часі нашого походу з Немирова помер в Печарі в дні 2-го січня 1920 р. бл. п. пор. Гой Михайло, обозний референт бригади і б. командант І-го бережанського куріння, добрий жовнір і товариш.

Від йорданських свят почалася правдива зима; упав великий сніг, настали сильні морози, які доходили до 20 степенів. Однак життя плило своїм руслом, всюди кипіла праця. Ми зістали полішенні на самих себе. Денікін щез. Стацийна команда ІІ-го УГК, з першу під командою пор. Гірняка Миколи, а відтак сот. Кекиша Льва, берегла ладу і порядку в місті, за її старанням відновлено парню для стрільців, а крім цього стацийна команда занималася похоронами померших Галичан. Видавала також прикази для щілої залоги в Бершаді.

Денікінські іsovітські гроші стягнено з обігу; були в уживанні лише українські.

З кінцем січня обняв команду ІІ-го УГК, на місце захорілого на п'яtnистий тиф, полк. Вольфа підполк. Бізанц Альфред, дотеперішній командант 7-ої бригади.

Кравецькі і шевські варстati, якими орудувала інтендантура ІІ-го УГК, почали свою працю.

Тепер почався відчувати великий брак готівки, тому почало продавати із цукроварень цукор, або вимінювано його за артикули потрібні для армії.

Тиф, здавалось, почав вигасати, але то лише позірно, бо в нас було богато таких, що вже перехорувалися тифом, а знов велике число хорих полішилося позаду нас. Що

примірників. Паперу на цей календарик доставила інтендантура корпусу.

Аматорський кружок 3-го гарматного полку давав кілька разів в гарнірі салі торговельної спілки в Яланці українські вистави. Після вистави відбувалися забави з танцями.

В околицях Бершаді крутилися повстанці, з якими ми стояли в добрих відносинах.

Спокійно жилося тоді нам і не знати, як довго воно тревало-би, якби не большевики, що йшли на нас від півночі.

Кождий впрочім, хто був в той час в Бершаді, має свої особисті спомини: добрі і злі...

IV.

Перехід до большевиків.

Начальна команда УГА, що під напором большевиків була опустила Винницю, стояла у вагонах, що все пересувалися на залізничному шляху Вапнярка-Крижопіль. Там почали радити, що дальше почати; одні були за цим, щоби відступати на Одессу, другі — головно сот. Гадзінський і пор. Струхманчук — були думки, щоби увійти в порозуміння з большевиками, треті були за цим, щоби перейти на румунську територію. Але НКУГА не знала, якої гадки були фронтові частини. В цій справі скликано до постою І-го УГК в Чечельнику представників фронтових формacій на нараду. Там прибули також і представники етапу. На цій нараді рішено вибрати представників на переговори з большевиками, які за всяку ціну мали заключити з ними договір. Це було при кінці січня 1920 р. Переговори з большевиками відбулися в Винниці і на них большевики пристали прийняти нас в склад своєї армії. Переговори вів от. д-р Гірняк Никифор, от. д-р Шухевич Степан і інші. Умови були менше-більше такі, як з Денікіном, лише з цею ріжницею, що УГА малася сейчас переорганізувати, корпуси з огляду на малий стан перемінити на бригади, бригади на полки, полки на куріні і т. д., все після штатів і на взірsovітської армії. В слід за цим прийняла УГА третій прикметник: „червона“, в скороченню ЧУГА. По всіх частинах УГА, заложено революційні комітети, „ревкоми“

Справа злуки з большевиками видалася мені за вченою, хоч неодин признав, що поняття інтернаціоналізму, засади і ідея Маркса гарні, але на введення їх в уживання, згл. в життя треба ідеального світового устрою і відповідної підготовки, а не впроваджувати їх в цей спосіб, як це роблять большевики, лиш терором і деспотизмом. Ми не були на це приготовані як слід. Ми знали большевиків як таких, що хоч йшли під кличами інтернаціоналу, але йшли на Україну з терором виключно в цілях імперіалістичних. Хоч вони признавали українську радянську Республіку, але це все було лише на папері; в практиці воно трохи інакше було... Не можна було зрозуміти, щоби ми, змагаючись за Україну, мали йти під знаком інтернаціоналу, який нам зовсім чужий — і це саме в цім моменті, коли наші вороги йдуть на нас під своїм національним стягом. Не можна було погодитися з цим, щоби закинути лотеперішні наші змагання о суворенну українську державу, а йти з тими, котрі провадять на Україні русифікаційну роботу; це-ж ішли на Україну ліві російські імперіалісти. Впрочому ми бачили наглядно, як большевики розстріляли невинних Українців-інтелігентів, чули про їх страшний, нечуваний терор, чули про їхню ґосподарку і про їхнє безголов'я. За панування правих російських імперіалістів були для Українців тюрми і заслання, а тепер коротша справа: розстріл. В їхній армії не було дисципліни, як у нас; зі сторони їх комісарів панував великий терор. Ми чули кілько іхніх старшин, по їхньому „командірів“, розстріляно по частинах, за підозріння о контрреволюції, або за буржуїство. А про славні „Чеки“ також чули ми богато...

Ми побоювалися, щоби в нашій армії цього не було, хоч на таке не заносилося; наш стрілець добре знова свого старшину, знова, що в нас нема буржуїв, він знова положення своїх старшин. Одна доля нас лучила, одна думка в нас всіх була. Як з нами обійтися большевики, цього ми не знали.

Такий погляд був у нас тоді.

Конець кінців, ми увійшли в порозуміння і в союз з большевиками. І-й УГК і взагалі вся УГА ввійшла в склад і розпорядження XII-ої совітської, російської армії.

„Ex яблочко, куди котишся“... співають красноармійці під час походів. І до нас воно прикотилося і нас з собою забрало...

До нас почали приходити вістки, що большевики вже недалеко. Почато робити приготування на їх прихід. В команді ІІ-го УГК зложено ревком, а також і в 3-ій бригаді. Рівно ж і цивільні в себе заложили його.

Старанням бюро пропаганди ІІ-го УГК почато видавати і печатати в друкарні „Спожив-Союза“ часопис для стрільців, „Стрілецьку думку“, в якій поміщувано між іншим статі на кличах Леніна і Троцького, щоби в цей спосіб з'ясувати нашому стрілецтву наше сучасне положення, що ми вже йдемо під червоним прапором, що боремося тепер з капіталістичним світом, боремося о визволення всого пролетаріату світа, робітників і селянства, з під ярма визиску, що ми маємо цілий світ в тій цілі підбити і т. д. На першій стороні цього часопису був уміщений большевицький клич: „Пролетарі всіх країв лутіться до купи“. За такий клич потягнули відтак наші комісарі сот. Франка Тараса, який вів редакцію цього часопису, до строгої відвічальності.

В дні 8-го лютого 1920 р. прийшла вістка, що на другий день прийдуть до Бершаді большевицькі куріні на заглогу. Повстанці, що ще тут в тім дні крутилися по місті, на сю вістку поховалися. На корпуснім будинку завішено червоний прапор. Заряджено всюди строгое поготівля. Стацийну варту і жандармерію скріплено. Серед такого розгару приготовлення пішли ми пізно вечером на спочинок.

Десь около год. 2-го по півночі заряджено в районі 3-ої бригади алярм, а всіх старшин скликав сот. Бакович до штабу бригади на нараду. Під час цього чули ми, зі сторони цеї місцевості, де стояла 4-та бригада, гарматні і крісові стріли. З першу ми думали, що це большевицькі відділі напали на 4-ту бригаду, але відтак показалося, що в штабі цеї бригади повстав розкол з причини поглядів. Ото от. Шашкевич разом зі своєю дружиною і своїми приклонниками не хотіли йти з большевиками в союз; вони покинули свою бригаду, забравши з собою скарбницю бригади і всяке інше майно. За втікаючими почали стріляти власна артилерія і скоро стріли. Переходячи тамтуди боль-

шевицькі відділи були переконання, що це на них стріляють, отворили також огонь зі своєї сторони. От. Шашкевичові вдалося таки втечі. На нараді в штабі 3-ої бригади вибрано делегатів, які мали привити большевиків при вході до Бершаді. Рішено на шапках причепити під тризубом червону стрічку і тепер кликати себе „товаришами“. На будинку бригади завішено червоний прапор. По цій нараді розійшлися всі по своїх кватирах, за віймком дижурного старшини.

Над раном почали приходити до Бершаді большевицькі куріні. Як командіри, так і червоноармійці їхали на селянських підводах. Нужденно це все представлялося. До команди бригади прибув большевицький курінний командір і сотенні. Вони були досить прилично одягнені, заховувалися чимно. Ми почали їх інформувати про наше положення, вони знов оповідали про всячину так, що наші балачки протягнулися досить ловко. Командіри говорили до нас на руській мові. Ми гостили їх перекускою. Дуже вражала їх наша дисципліна.

Прибувши сюди большевицький курінь закватирався на Фльорині, де стояв наш І/5 курінь, під командою пор. Затварського. Зпершу заховувалися червоноармійці супроти нас дуже чимно, але по двох днях забрали вони у нас від сотні кінноти корпусу майже всі коні, а від І/6 куріння всі машинові кріси і муніцію. Це хотіли вони вже першого дня зробити, але мабуть боялися нас. Щойно наше домагання у вищих большевицьких командах звернули вони нам забране майно, але тільки в часті.

З большевиків не дуже були вдоволені місцеві мешканці, бо доки їх не було, в місті був спокій і не було жадних рабунків; тому тепер далися чути нарікання на „комуну“. А що доперва говорили про селян, яким большевики все давалися в знаки. Селяне не хотіли приймати большевицьких грошей, які тепер почали бути в обізі. З цієї причини селяне привозили вже менше товарів на базар, ніж передше. Товари з хвилюю прибуттям большевиків до Бершаді, значно подорожіли.

Ми почали поволі перетворюватися в большевиків: хоч хотіли й не хотіли, треба було... щоби відтак дістатися до Галичини.

До штабу корпусу приїзджали все ріжні большевицькі командіри і комісарі, які хотіли нас піznати. Дотеперішній шеф штабу корпусу от. Льонер з причини надмірної праці, захорів на нервовий розстрій, а його місце заняв сот. Білінкевич Василь з бригади УСС-ів.

ІI-ий УГК, який підлягав безпосередно XII армії, мав переорганізуватися в бригаду вже протягом місяця лютого. Почато робити ріжні списки і готовити штати.

До Бершаді почали приходити з давніх наших постійв наші стрільці і старшини як виздоровці; їх приділювано до давніх частин, через що стан наших полків трохи збільшився, хоч і в Бершаді умирали на пятнистий тиф. Протягом місяця лютого умерли в Бершаді слідуючі стрільці старшини і стрільці з частин ІI-го УГК: сот. Нестайко Юліян, пор. Нагайло Іван, пор. Семкович Дмитро, пор. Гецельт Адольф і чет. Галаса Бронислав; зі стрільців помер тут однор. віст. Тисовецький Іван зі Станиславова, стр. Годованець Василь з Молодилова, а крім цього богато інших стрільців, яких імен не пам'ятаю. Всіх хоронено величаво на Бершадському кладовищі при участі корпусної музики, стрільців старшин, полевих духовників і великого здвигу народу. Над могилами промавляли бесідники. Особливо величаво випав похорон пор. Гецельта, який з всякими церемоніями улаштував місцевий жидівський кагал. Списи померших стрільців в Бершаді поміщені в видаваній тоді „Стрілецькій Думці“.

Погода: до 20 ого лютого досить сильні морози і сніг, а відтак до кінця місяця було лагідно, сніг почав таяти.

По тижневі відійшов большевицький курінь, що стояв на Фльорині на фронт, їх стацийну команду і варту вони стягнули. Так ми знов остались самі.

До команди корпусу прийшов на комісара Яків Струхманчук (артист-маляр), бувший пор. УСС-ів, б. персональний адютант ген. Тарнавського і його заступник Сидір Сеник. Вони мали припоручений нагляд над реорганізацією корпусу і мали ширити большевицьку ідею між нашими частинами на основі одержаних інструкцій від большевицького командування. Вони привезли зі собою богато брошур, якими мали обділити наші частини. Іх першою задачею було зробити корпус таким, щоби він мав вигляд больше-

вицький. Дотеперішні написи з синьо-жовтими буквами, які містилися на військових командах, приказали поскидати, всякі національні емблеми і відзнаки з шапок сейчас поскидати, а на їх місце припнати червоні ленточки. Всякі відзнаки, підстаршинські і старшинські, мали всі поскидати. Від тепер мали себе кликати всі „товаришами“, всякі дотеперішні старшинські титули скасовано, салютування поза службою не було вказане, слово „слухнянно“ заборонено, стрільців, як „чурів“ не могли старшини уживати. Скасовано там всякі старшинські і підстаршинські столові. Як старшини, так і стрільці мали діставати однаковий пайок харчів і однакову платню, з виїмкою тих, котрі занимали яку посаду, пр.: сотенний, курінний, полковий і т. д.

До мене, як бувшого УСС-а, звернувся був шеф штабу сот. Білинкевич з запитом, чи всі в 3-тій бригаді зголилися, щоби переорганізований II-ий УГК, перемінений на бригаду, названо: „I-ша бригада Червоних, Українських, Січових Стрільців“, або в скороченню: „I-ша бригада ЧУСС“. Очевидна річ, що ніхто не мав нічого проти цєї назви і цю назву принято.

По кількох днях з'явилися на будинку і на стаційній команді нові таблиці, на яких були намалювані букви на жовто на червоному тлі, а обвідки таблиць були синьо-жовті. Печаток уживано на дальнє з тризубом, але вкінці комісарі таки наперли і тризуб з печаток вирізано так, що печатки осталися голі.

Полевий суд II-го УГК перемінено на шумну назву: „Революційний Трибунал I-ої бригади ЧУСС.“

3-тю бригаду переорганізовано на 3-тий піхотний полк, а її полки на куріні. Таке зроблено з іншими бригадами, які підлягали II-му УГК. І так: 7-му бригаду перемінено на 7-ий п. п. бригаду УСС-ів на 1-ий п. п., 4-ту бригаду розвязано. 3-ий гарматний полк перемінено на легкий дівізіон. Кождий піхотний полк мав також сотню скорострілів і по три куріні. При бригаді мав бути також один полк кінноти і технічна сотня. Рівнож інтендантуру, харчеві склади, санітарні відділи, харчеві валки переорганізовано і перемінено все після большевицьких штатів, а кождий окремий підвідділ мав дістати, окремого комісаря для ведення контролю у виконуванню приказів командантів.

Бюро пропаганди корпусу видавало дальше „Стрілецьку Думку“, але вже зі зміненим кличем: „Пролетарі всіх країв єднайтеся“. Другі числа цього часопису мали вже характер правдиво большевицький. В них поміщували свої статті наші комісарі, були там і депеші, одержані радіотелеграфічною стацією корпусу з Науен і Москви. Ця стація містилася на Фльорині.

10-го марта доповнено бригаду ЧУСС стрільцями з групи СС-ів, що прибули сюда зі шпиталів із околиць Жмеринки.

В неділю, 7-го марта, о 4-тій год. поп. улаштував комісар корпусу Струхманчук і його заступник Сеник перший мітінг для всеї залоги в Бершаді. Цей мітінг відбувся на подвір'ю корпусу; на ньому явилося богато старшин і стрільців. Мітінг, або інакше, збіговисько, відкрив Струхманчук довгою промовою, в якій вказав, що ми повинні змінити вже свої дотеперішні переконання, що ми ловинні відродитися, перейти духову революцію, почувати себе справді рівними, як товариші, що ми всі повинні йти рука в руку з тими, що в ім'я інтернаціоналу змагаються о визволення всого пролетаріату світа зпід ярма капіталістів і буржуїв і т. д., що нашою відзнакою стається тепер пятираменна червона зірка, на знак пяти частей світа, нашим прапором буде прапор червоної краски, як знак інтернаціоналу, що під цим прапором повинні гуртуватися робітники і поневолене селянство, а всякі дотеперішні відзнаки, всякі тризуби, льви і т. і. синьо-жовті відзнаки і прапори, як знаки Петлюри і Петрушевича, ми повинні зараз поскидати. По нім промовляв його заступник Сеник менше-більше так само, він умотивував, чому ми маємо дотеперішні наші відзнаки скинути, а заступити червоними, бо мовляв, дотеперішні наші відзнаки сплямлені червоною кровлю нашого робітника і селянина, що нас провадили в бій ріжні авантюристи, що дотеперішніх наших провідників постигне велика кара, як месть за прогріхи, що ми не повинні вже більше співати „Ще не вмерла Україна“, бо цей гимн співають Петлюри і Петрушевичі, ми повинні співати „Інтернаціонал“.

Обі промови поділали на нас дуже пригнобляючо, бо все видалося нам чуже, не своє.. Тут нема цього тепла, все якесь холодне...

З часом отворено по всіх підвідділах ревкоми, попри-
ділювано комісарів, на щастя, своїх людей, бувших стар-
шин. Комісарі мали вести у всьому контролю і нагляд.
Вони мали пропагувати большевицьку ідею між нами, при-
помочі мітінгів і брошур, закладати комуністичні гуртки,
т. зв. „комячейки“, основувати бібліотеки і т. д.

Відносини між старшинами і стрільцями зовсім не зміни-
лися, навпаки, ще більше затіснилася, були більше сердечні,
старшини ще більшим довірям тішилися між стрільцями.

Трудна справа була зі скиненням наших дотеперішніх
відзнак. Зі старшинськими відзнаками пішла справа легко,
ми всі їх поскидали, бо комісарі грозили нам арештом.
Національні відзнаки скинено доперва на сильний натиск
наших комісарів.

Заходом місцевих українських товариств і при співуча-
сти наших старшин і корпусної музики улаштовано в дні
9-го марта 1920 р. в Бершаді Шевченківське свято. Кон-
тролю над ним і над його програмою вів комісар Струх-
манчук. Того ж дня рано відбулася панааха по Шевченкові
на площі коли церкви в Бершаді, але брати участь в ній нам
заборонено. Вечером відбувся в місцевій театральній салі
святочний концерт. Саля пристроєна була червоними і синьо-
жовтими прапорами, хоч цих поспідних заборонив комісар
уживати, всі стіни були омасні смеречною, перед будинком
була постросна брама з березового дерева, омаєна смере-
ками. На брамі порівали червоні і синьо-жовті прапори.
В програму концерту входили промови, хоральні продукції,
декламації Шевченківських творів, сольо-співи; виступала
також корпусна музика. Настрій був дуже святочний і лід-
неслий. Все йшло дуже гарно, саля забита, ніде місця не
було, білети всі розпродано, почала йти точка за точкою
концерту, яку провірив і переглянув передтим Струхманчук.
Але втім прийшло щось неожидане. Коли один школяр
декламував „Тарасову ніч“, устав в льожі Струхманчук
і піднеслим голосом заборонив її дальнє декламувати. На
салі счинився рух і крик на знак протесту і обурення так,
що Струхманчук заборонив на дальнішу продукцію концерту,
а навіть, одного підхорунжого, що голосно протестував,
приказав арештувати. Одним словом стався скандал, бо
Струхманчук уже передтим знат і мав програму у своїх

руках, не заборонив тоді перед концертом цеї деклямації,
аж тепер під час її проголошування. Доперва, по довших
переговорах між ним і директором гімназії, згодився Струх-
манчук на дальнішу продукцію концерту, але з поминенням
деклямації „Тарасової ночі“. Спешений і скомпромітований
Струхманчук зараз вийшов із салі. От навіть заборонено
декламувати Шевченкові твори, дарма, що большевики
уважають Шевченка великим революціонером і всюди його
кличи проголошують... По скінченні концерту грала музика
„Інтернаціонал“, бо інше грати було заборонено.

Другого дня відбувся маніфестаційний похід всего
бершадського гарнізону вулицями міста. Перед тим від-
правлено богослужіння в церкві, участі в якім нам не було
дозволено брати. Після скінчення богослужіння відбулися
на майдані перед церквою маніфестаційні збори, в яких
взяли участь всі наші стрільці і старшини, а також і ци-
вільні мешканці і кооперативи і представники товариств та
жидівської громади. На цих зборах проглошували ріжні
бесідники привіти. Після зборів відбулася дефіляда всего
гарнізону перед бригадійним штабом, під час якої грала музика.

Реорганізація корпусу протягнулася до 15-го марта.
Начальну команду УГА перемінено на „Полевий штаб ЧУГА“:
Його осідком тепер була Балта. Зпершу був командантом
підполк. Вітошинський, а відтак Порайко: його штабови
приділено щось 12 ріжних большевицьких руських командірів.

Команду І-ої бригади ЧУСС обняв полк. Шаманек.
Большевицькі штати приписували дуже мале число місць
командірів і тому, при реорганізації корпусу, осталося бо-
гато старшин без приділення. При тім треба знати, що ті
старшини і комісарі, яким припоручено справу приділю-
вання старшин, руководилися всі протекцією і зглядами.
Хто був уважаний за контрреволюціонера, той жадного
приділення з засади не дістав. Неприділених старшин від-
силюють на „склад“ до полевого штабу ЧУГА в Балті. По-
леві духовники зайняли приписане місце в большевицьких
штатах „учителів“: при штабі І-ої бригади ЧУСС, остався
о. Панасевич Дмитро, а при 3-ім полку ЧУСС о. Вала. Нé-
малий клопіт був із обсаджуванням місць лікарів, бо їх
брак дуже відчувався. І так пр. місце санітарного референта
при І-ім УГК занимав довщий час сот. ветеринар Майка Василь.

„Стрілецьку Думку”, якої вийшло всього чотири числа, перемінено на „Червоний УСС”, а давних її редакторів, як сот. Франка Тараса, пор. Бабяка Володимира і ин. звільнено з цеї посади і зготовлено подорожні документи до Балти, на „склад”. (Пор. Бабяк Володимир, родом із Рогатинщини, був з найнятий писанням історії II-го УГК, збирав ріжні фотографічні знимки, яких успів богато зібрати, як також і богато матеріялу, який відноситься до побуту УГА на Великій Україні, зістав убитий большевиками в літі 1920 р. в с. Осівці, недалеко Гайворона. Він одержавши з бригади ЧУСС. подорожні документи до Балти, не поїхав там, а хотів передістatisя до повстанців).

Поволі ми зживалися з цею зміною, яка до нас прийшла... Ale вже усталася ця сердечність від хвилі, коли почало рости число комуністів між нашими старшинами і стрільцями, почав один другого боятися, боявся кождий висказувати свої погляди і переконання, один другому не довіряв, бо не був певний, чи про те не довідається комісар, що був тоді паном життя і смерті. Були випадки, що за вживання „пана сотнику”, уважано того, що сказав це слово, контрреволюціонером, його з посади звільнювано і відсилювано на „склад”. При тім усім большевицькі агітатори уживали всяких можливих старань, щоби стрільці зробили погром старшин, однак такого випадку не було.

Придніпрянських старшин, що повнили у нас службу, відослано до Балти, але вони всі передісталися до повстанців. Яка ціль була відсылки придніпрянських старшин до Балти, це мабуть останеться загадкою. Рівно ж і старшини, яких із причини браку посади відсилювано до Балти, хоч там їм комісарі обіцяли золоті гори, не всі туди їхали, а втікали до повстанців. Згадаю на цьому місці, що большевицьке командування хотіло всіх наших старшин забрати, а приділити своїх.. Цього домагалися таки „наші”, як Порайко, Затонський і ин. Большевики зпершу хотіли оставить УГА в цілості, не розділювати її по поодиноких своїх дивізіях, хотіли, щоб УГА оперувала на фронті на власну руку, але цьому проектові перешкодили вище названі панове.

Недалеко нашого району оперували повстанські відділи, під командою полк. Тютюника Юрка, що серед нас тішився великою популярністю і симпатією. Ця повстанська

група довший час оперувала інтенсивно на задачах большевиків і підлягала ген. Омеляновичеві Павленкові, колишньому командантovі УГА на галицькій території. Група полк. Тютюника стояла на лінії Гайворон-Усте та готовилася до відходу блище польського фронту. Чи вона мала на меті нас зачіпiti, цого ніхто не міг провірити. На всякий випадок комісарі приказали цілій бершадській залозі повнити полеву службу, створити фронт против повстанців і забезпечити Бершадь перед евентуальним наступом. Зааліармовано цілу залогу. Поодиноким сотням видано муніцію. Розіслано розвідчі кавалерійські стежі у всіх напрямках. В місті, головно на греблі, поукладано барикади, на високих домах у вікнах поуставлювано машинові кріси, по улицях міста почали ходити стежі. Службу, при строгому поготівлю, починено як в день так в ночі. О 8-ї годині вечером заборонено ходити без перепусток по місті. До Устя вислано на залогу один більший відділ і одну батерію під командою пор. Мацькова Тимка. Побут цього відділу в цій місцевості не тривав довго, бо повстанці напали на Устє, взяли цілу батерію, разом із обслугою і кіньми в полон, решта стрільців розбіглася. По двох днях повстанціувільнили пор. Мацькова і стрільців, пустили їх на волю, але батерії не віддали. Пор. Мацьків вернув до Бершаді і тут приказав його Струхманчуку арештувати, бо підозрівав пор. Мацькова о порозумінні з повстанцями, і велів його відправити до „ревтриб“-у у Балті. Від пор. Мацькова довідалися ми, що у повстанців служить богато Галичан: є там між іншими полк. Стефанів Гнатко і інші.

І ми були свідками невинно пролитої крові, наколи-би були на нас напали повстанці. В кожному разі можна було числити, що по перших стрілах ціла залога була-би перейшла на сторону повстанців, бо як я вже згадав, повстанці серед нас тішилися великою прихильністю.

В першій половині марта настала правдиво весняна погода, дні були соняшні і теплі, болото на дорогах почало висихати.

В дні 16 го марта прибули до Бершаді з Балти Порайко і Затонський на перегляд полків I-ої бригади ЧУСС. Перегляд відбувся на Фльорині під церквою і скінчився дефілядою курінів і відогранням музикою „Інтернаціоналу“

Вечером відбувся мітінг, на якім промовляли Порайко і Затонський і цей последний накинувся на наших старшин як на контрреволюціонерів та накликував стрільців до старшинських погромів.

До Бершаді раз у раз приїздили на підводах ріжні большевицькі агітатори і привозили з собою цілі маси ріжних большевицьких часописів і брошур, якими даром кожного обліювали. Треба призвати, що большевики показалися справжніми мистцями у пропагуванні своєї ідеї. На видніших місцях все розліплювали вони агітаційні малюнки, намальовані в різних красках, щоби впадали в око переходячих. Розміри цих малюнків були великанські: на них були зображені ріжні явища з життя буржуазії і нужди пролетаріату. Що правда, як і на цих малюнках так і на інших оголошеннях, всякі написи були на руській мові, бо української вони чогось не любили уживати на прилюдних місцях.

Близькість профувація повстанців непокоїла большевиків і наших комісарів. Вони боялися, щоби ми часом не знохалися з повстаннями і не перейшли на їх сторону. По цій причині приказалио большевицьке командування, щоби 1-ша бригада ЧУСС, що підлягала вже 44-їй совітській дивізії, безпровалячи відійшла на польський фронт. Щоби нам додати охоти, большевики пророкували нам скоре прибуття в Галичину, бо тепер вони готовляться до генеральної офензиви на цілому польському фронті, що вже зібрали багато своїх сил, що їх офензива мусить гарно удаватися, що в Польщі вибухли повстання на большевицькому тлі і т. д.

Мене при реорганізації корпусу в бригаду зпершу приділено до технічної сотні, але одночасно з сот. Франком дано мені подорожні документи до Балти. На мос вставлення у комandanта бригади полк. Шаманека залишено мене і приділено як технічного референта до 7-го п. п. Але й тут не довго я посидів, бо ком. Струхманчук, переглядаючи цей полк, велів для мене видати знову подорожні документи до Балти. Я намагався остати при своїх за всяку ціну. По довгих переговорах із технічним референтом сот. Вернішом, що був заразом і комandanтом технічної сотні бригади ЧУСС, позволив він мені остати при технічній

сотні, але так, „щоби комісарі про це не довідалися“. Технічна сотня стояла тоді на цукроварні в Бершаді і була занята груженнем цукру на залізничні вагони, та готовилася до відмаршу.

Всі полки 3-ої бригади ЧУСС обліено муніцією, доповнено браки оружя, бо кождої хвилі мав наступити відхід на фронт.

Бершадські Жиди, які з нами зжилися, почали робити старання у большевиків, щоби ми довго тут осталися, бо побоювалися приходу повстанців; вони виділи, що у нас нема ні рабунків ні насильства, а є лад і порядок, тому вони під нами почували себе безпечними. В цій справі, Жиди вислали навіть депешу до Москви.

Всі полки мали виходити з Бершаді по черзі, після виданої диспозиції, зперш у район стації Рудниця і там малися завагонувати, последний мав відійти полк кінноти, який мав за задачу охоронювати цілу бригаду від сторони повстанців. Богато тоді втікло наших старшин і стрільців до них.

Скінчивши груженння цукру, технічна сотня почала завагоновуватися. День був хмарний і холодний. Вагони вузькоторівки, в них повно бруду і свинства. До них гружене також сотенні коні і худобу. О 6-ї год. поп. наступив відізд. Дорога тревала цілу ніч, заки ми прибули на стацію Рудницю, де все мусілося перегружувати на широкоторові вагони. Тут припоручено мені нагляд над саперським складом. Ніч з 24 на 25го марта була дуже холодна. Тої ночі проїздили через Рудницю ріжні військові транспорти в сторону Жмеринки; рух був великий. Тут прилучено до транспорту технічної сотні і кінську лічницю. Над раном 26-го прибув на залізничну стацію Жмеринка. В Жмеринці затягнули нам транспорт далеко від стації між якіс інші транспорти, де було повно болота. Цілий день падав дощ.

В Жмеринці ждали ми на нашу чергу до відізду, бо богато інших транспортів стояло на торах. В дні 28го марта о 6-тій год. вечером виїхали ми зі Жмеринки і на другий день приїхали на стацію Козятин. Весь час дороги не було жадних пригод.

На стації Козятин крутилося повно червоноармійців.

залізничні урядники, по більшій частині Жиди, послугували лише руською мовою.

Тепер ми стали свідомі, що ми знаходимся між большевиками...

Того-ж дня о 9 ій год. вечером прибула технічна сотня на залізничну стацію Бердичів.

Таким робом я знайшовся другий раз у цьому славному місті, але за іншого режиму...

Всі тори були заповнені транспортами з воєнним майном. Наші полки вже були відійшли на позицію за Чуднів. Технічну сотню перетягнено у вагонах на цукроварню в Бердичеві, де вона закватириувалася. В місті містилася команда 44-ої совітської стрілкової дивізії, а також і команда I-ої бригади ЧУСС, при Білопольській вулиці, або як її большевики прозвали, Лібкнекта. Команду нашої бригади провадив сот. Білинкевич. По двох днях перейшла команда бригади до Чуднова, а в Бердичеві осталася наша стаційна команда і переходовий відділ. На вулицях міста повнила службу большевицька міліція. Тут була і давала „представлення“ їхня черезвичайка, або „чека“. Кватири тяжко було дістати, бо тут було повно большевицьких урядів, як військових, так і цивільних. Від усякого рода комісарів на вулицях аж кишіло, а всі семітського походження, з орлиними носами. На склепах написи виключно на руській мові, всюди почуєш лише руську мову. Християн мало було видно. Тут і там проходжувалися наші стрільці і старшини, які дуже відріжнювалися від червоноармійців характеристичними шапками і чисто удержанім одностроєм. В обізі були урядово принімані совітські гроші і керенки: інших влади заборонили принимати, але поза їх плечима дуже радо принимали Жиди і селяне гривні, які тоді дуже високо стояли і за ними був великий попит.

Дорожнеча на совітські гроші була дуже велика. І так пр. фунт солонини на совітські гроші стояв 600 рублів, фунт хліба 150 рублів, а ті артикули на українські гривні можна було дістати о 300% дешевше. Давався відчувати великий брак солі і нафти і за них плачено грубі суми. За підбивання цін нераз карали большевики спекулянтів карою смерті, а всякі вироки оголошували на прилюдних місцях. В місті стояла також школа „красних коман-

дірів“, яка складалася з самих молодих хлопців. Їх можна було дуже часто стрінугти на місті, як і йшли, або вертали з вправ. При Данилівській вулиці містилася інтендантура I-ої бригади ЧУСС, якою управляв пор. Онуляк Орест. На залізничному двірці стояв загружений харчевий склад нашої бригади. Між Бердичевом і Чудновом усе обігала санітарна летучка, всі висилки ранених і хорих; її командантом був сот.-лікарь д-р Щуровський Володимир. Залізничні тори були все заповнені вагонами з усяким воєнним майном. Залізничний рух був обмежений і неправильний, бо не було чим опалювати паровозів. На стації стояв один ешалон, де містилася печатня, до якої вступ був строго зборонений; там печатали банкноти і ріжні часописи. На всіх вагонах були поналіплювані всякого рода афіші, з відповідними дописками, яких зміст був тенденційно спрямований против буржуазії, польської шляхти і лопів. Наші частини обділювали все ріжнimi агітаційними брошурами і часописами, між іншим і „Червоним УСС“, в якому богато писалося про політику Петлюри, Петрушевича, як запроданців України, і т. і. На двірці була большевицька команда двірця, але там урядовали, як і всюди, на руській мові. Стільки урядів і команд як у большевиків, мабуть ніде нема; ріжні „ревкоми“, „губревкоми“, „совнархози“, „снабження“, „скретное отдаленіе“, як вони прозвали звісну „чека“ і т. д. а всюди повно комісарів із „орлінimi носами“, семітського походження. Кождий комісар був краще одягнений чим неодин „буржуй“ в часі мира; Його грудь прикрашувала комісарська червона пятираменна зірка, на срібній, або золотій гравіятурі. Супротив Галичин вони відносилися про око досить члено, але ніколи нам не довіряли. Дуже днерувало большевиків, що повстанецький рух щораз більше поширювався.

При тім усе повстанці зрывали шини на залізничних шляхах, висаджували мости, головно на головній лінії, що веде до Києва, через що дуже часто комунікація була довший час перервана.

При дорозі, що веде з міста на цукроварню, стояла тюрма. Це був одноповерховий дім, обведений високим муrom. Мені розказували самі червоноармійці, що там так богато сидить арештантів, що нема де порушитися; там

сиділо богато української інтелігенції, бувших старшин і козаків Армії УНР, селян, не бракло для людського ока і Жидів, все запроторене сюди за „петлюровщину“, контрреволюцію, буржуазію і т. д. Нераз, проходячи тамтуди, чув я, як ці мученики співали українські пісні, навіть чув я, як співали „Ще не вмерла Україна“, але їм цю пісню „хтось“ перервав... А скілької їх по ночах розстріляно, а відтак нишком трупів із тюремного подвір'я вивезено, це останеться на все тайною, це буде не перший і не останній зразок української мартирольгії...

Правду сказавши, тяжко було тоді на душі, якось тісно, а душа рвалася чим скоріше видобутися із цього пекла. От, щоби чим скоріше дістатися в Галичину, прогнати звідтам ворога, а тоді свободніше відітхнетися. Але на сповнення цього бажання нещоро заносилося, бо большевики не приготовилися на офензиву. І доки ми тут останемося... Така пречудова весна, до якої ми всі прикладали наші найкращі надії скорого прибуття між своїх, снували плани на будуче... Всі були розчаровані такими обіцянками, які нам давали большевики при вілході з Бершаді і через весь час нашої дороги до Бердичева.

В технічній сотні роздано стрільцям і старшинам червоні зірки до пришилення на шапках. Виплачено також льон, який для стрільця виносив 800 рублів у місяць, а старшинам, після їхнього приділення, найвище 4200 рублів. При сотні заснував сотенний комісар С... комуністичний кружок, „комячейку“, а також бібліотеку, комуністичного змісту. Добре, що комісаром був старшина УГА, а колиб інакше було, може неодин із нас попав-би туди, „де чорт добранич каже“... Сотню відвідав бригадійний командант сот. Білинкевич на сам Великден і мав до стрільців промову. Пробувши свята на відпочику на цукроварні в Бердичеві, відіхала технічна сотня в дні 7-го квітня до Чуднова до направи залізничного мосту на ріці Тетерві. На кілька днів перед вілходом улаштовано для старшин низку викладів із технічної області, а по кількох лекціях, мусілося їх перервати, бо сотня відійшла на роботу. Я остався на стації в Бердичеві разом із саперським складом, над яким нагляд мені припоручено. Цей склад прилучено до бригадійного складу, а людей віддано на стан до цього складу.

В перших днях квітня вислано мене до Чуднова для зняття берегів ріки Тетерви, щоби відтак можна було побудувати другу оборонну лінію. Це вказувало, що большевики до наступу не готовляться, бо навіть свої сили стягнули з фронту, з під Чуднова і тому І-ша бригада ЧУСС мала дуже широкий фронт до обсади. Я був тоді наочним свідком перегляду курінів І-ої бригади ЧУСС командантом XII-ої сов. армії. Перегляд відбувся в Чуднові і випав надсподівано гарно, з чого був цей командант дуже вдоволений. З ним прибуло тоді кілька інших штабовців армії. По перегляді бригадійний командант Барабан Михайло, був сотник УСС-ів з р. 1914, що в грудні т. р. попав у Карпатах у російський полон, мав до всіх промову, в якій взивав „товаришів“ до витревання на своїх місцях і т. і. Дуже рзвило нас, що команданти бригади так дуже часто змінялися. Після промози відбулася дефіляда перед командірами, які підносили оклики на честь дефілюючих відділів.

Моя праця тривала три дні. Я кватиравав у ці дні на селах і мав нагоду почути нарікання селян на большевиків, які тут стояли на позиціях цілу зиму. Больщевики все їм забрали і теплу одіж і хліб. Головно далися в знаки селянам таращанський і богунський полки, які якраз тоді були кудись відти відійшли, а їх місце зайняли наші частини. По селах над Тетервою стояли наші батареї. Селяне були з нас вдоволені, бо знали, що Галичане не комуністи. На фронті панував зглядний спокій, були лише перестрілки стеж. На стації Чуднів стояв большевицький броневик, з якого червоноармійці острілювали польський літак, але все без наслідків. Направа залізничного мосту на Тетерві ішла дуже поволі, бо большевики не мали ні матеріалу ні фаховців. З другого боку приїзджав часто польський бронепоїзд зі стації Романів.

Позиція з нашого боку йшла тоді біля Мирополя, який переходив часто з одних рук до других, дальнє здовж річки, що пливє через місточко Романів, а дальнє тягнулося на північ лісами. Полки І-ої бригади будували самі укріплення і закладали дротяні загороди. Коли я мав вертати по виконанню роботи до Бердичева, прибув на стацію Чуднів новий бронепоїзд із назвою „Шауман и Джепардзе“. Це був дійсно твір воєнної технічної штуки. Він складався

з паровоза, двох возів, на яких були приміщені по дві гармати і по шість скорострілів. Як паровіз, так і ці два вози були окриті сталевою бляхою, з сантиметри трубою, відтак помальовані ясновеленою краскою. З переду і з заду були причіплені по дві льори, на яких були поукладані запасові шини. Хід броневика був дуже тихий.

Майже весь час примістився я на кватирі на цукроварні, де мешкали також урядники Україні цеї цукроварні. Вони мали своє товариство, аматорський кружок, який що неділі давав вистави у власній концертovій салі. В Бердичеві грава також якась артистична трупа в міському театрі на ріжніх мовах. Кожде представлення кінчилося з засади мітінгом, бо це було у большевиків в моді: як тільки де збереться більший гурток людей, зараз комуністи роблять мітінг.

До кожної горожанської служби принимали большевики лише таких людей, що належали до комуністичної партії, тому не дивниця, що всі місця заняли Жиди і руські, бо Українці нерадо вступали до такої партії.

У своєму урядованню завели большевики час о 3 год. вчасніший від середньоєвропейського.

Як старшини чи командіри, так і стрільці діставали однаковий пайок харчів і з одної спільноти кухні мусіли всі побирати. На пайок ішло денно: 100 грамів мяса, 500 грамів хліба, пару грамів цукру, кави або чаю, дещо ярини. Можна ще сказати, що в порівнанні з кухнями по большевицьких частинах харч у нас, хоч скупий, але бодай чисто був варений.

Часто бував я в близьких Ришківцях, де осеню стояла б. З тя бригада. В школі аматорські кружки давали українські вистави, на яких я часто бував. Селяне ворожо успішно обслідовані, були до большевиків; ждали приходу українських властей. Вони чули, що з польською армією іде на Україну Петлюра. В Ришківцях був я також другого дня Великодніх Свят у гостині в управителя школи, де застав я і от. д-ра Гірняка Никифора, який був приділений до штабу 44-ої сов. дивізії для звязку. Тоді була гарна весняна погода і було дуже тепло.

Ще вернуся до цього, як большевики відносяться до церковних церемоній і звичаїв. Їхні власти були навіть заборонили в часі утрекі дзвонити, хотіли навіть замкнути

церкви, але побачивши, що міщане і селяне станули рішучо проти таких розпорядків, большевики відкликали свої зарадження. В часі великого тижня бував я по тутешніх церквах, які дуже чисто удержані; головно т. зв. Божі гроби є дуже гарно пристроєні. До церков ходило тоді також багато червоноармійців і били в церкві поклони. Проти попів большевики були дуже зле настроєні, бо вони їх уважали головними пропагаторами контрреволюційних струй. Попи зі страху перед арештованням не проголосували навіть жадних проповідей. Великодні Свят не справляли того року так щедро, як іншими роками, бо не було з чого. Так мені тоді казали... Є тут звичай, що у воскресну неділю, після Служби Божої всі взаємно цінуються і складають собі желання.

Як між українською інтелігенцією, так і між свідомішим селянством було велике пригноблення, однак усі жили надією на зміну на краще...

Дня 19-го квітня покликано мене з саперським складом на стацію Чуднів, щоби могли полки скорше побирати технічний матеріал для будови укріплень, але в дні 22-го квітня відослано мене знову до Бердичева для полагодження відбору і достави технічного матеріалу від большевицького «інженерного снабження». В тому складі було богато матеріалу, що большевики відобрали від українських військ, які в осені минулого року відступили з України.

По всіх галицьких частинах переведено в той час вибори депутатів на зізд до Київа, що мав відбутися в дні 20-го квітня 1920 р.

Бригадійним наказом, старанням комandanта бригади Барана, звільнено всіх полевих духовників із посад „учителів“, бо Баран посуджував їх о контрреволюцію. Всім видано подорожні документи до полевого штабу ЧУГА в Київі. Таким розпорядком стрільці не були вдоволені, бо все ж таки стрільці любили наш обряд і бажали, щоб убитих хоронили свої священики; вони навіть були внесли протест, який, як зачував я, комісарі знищили.

Погода весь час була на причуд гарна: природа устроїлася в зелень.

На фронті що-раз то більше змагалася стрілянина. Діяльність розвідних стеж ставалася що-раз то живіщою,

як зі сторони нашої, так і польської. Часті появи польських літаків над цілим фронтом і Бердичевом віщували, що в нездовзі розпочнеться польська оfenзива. З літаків кидали польські летуни на Чуднів і Бердичів дуже часто бомби і ріжні проклямаційні відозви до червоноармійців, в яких польська команда армії вживала до переходу на польську сторону. З фронту почали приходити вістки про втрати з одної і другої воюючої сторони, та що по польській стороні стоять проти нас українські відділи, зорганізовані Петлюрою. Це останнє нас усіх застановило, бо ми не мали жадних відомостей про наше заграницнє положення. Жадні часописи до нас не приходили, в нас був брак організації. З цієї причини, що проти нас стоять українські відділи, почала в І-ій бригаді ЧУСС поширюватися дезерція до повстанців. В кождім майже наказі команди бригади можна було прочитати таке: "...ху віддалився самовільно від своєї частини, забравши з собою коня. Хто о нім щось знає, не хай донесе о цім команді бригади ЧУСС". Очевидна річ, що ніхто не доносив, бо покинувші бригаду пішли до повстанців.

В неділю 25-го квітня 1920 р. приїхало до Бердичева кілька наших старшин із Києва і росказали нам, що в Київі большевики розоружили і приарештували всіх галицьких стрільців і старшин, а навіть і полевий штаб ЧУГА. Причиною цього мала бути зрада 2-ої і 3-ої галицької бригади, які зірвали з большевиками, обернули оружя против них і перейшли на польську сторону.

От і вже є готова нова зрада Галичан по раз третій...

Ця вістка скоро обігда ціле місто, але на фронт не дісталася. Ми були приготовані, що большевики зроблять з нами тут таке, як у Київі. Ми були обережні, хоч знали, що большевики біля Бердичева не мають великих сил, але у них все можливе. Вони почали стягати до Бердичева свої сили, але їхньому намірові перешкодила польська оfenзива, яка почалася досвіта 25-го квітня, і під напором польських військ подалися полки нашої бригади ще того дня на ріку Тетерву. Поляки оперували головно кіннотою. Почався наш відворот на цілій лінії. Поляки зайняли другого дня Чуднів, наші стрільці хоробро відстрілювалися, але

стративши всякий звязок, почали в неладі відступати. Почалася нагла евакуація поодиноких стацій: Чуднів, Михайлівки, Демчин, все пакувало на Бердичів. В понеділок біля полуночі годин уже не було жадного фронту, Поляки мали отверту дорогу до Бердичева тоді, коли по військових большевицьких командах ще урядували... Большевиків навіть ніхто не поінформував, що на фронті фатальна ситуація: вони не мали навіть часу вивезти все майно. Щойно з послідній хвилі большевики зорієнтувалися, що біда. На місті повстав переполох не до описання. Паковано на лоб на шию. Над містом кружляв польський літак. Все тікало в сторону залізничного двірця, який стояв переповнений. Тоді всі почали утікати в сторону Козятин. Евакуація на двірці ішла пиняво, бо не було богато паровозів і палива. Всі стали свідомі, що Бердичів окружений; Житомір і Козятин зайняли Поляки.

Була 3-та год. поп. За містом вже чути крісову стрілянину. Треба рішатися... остатися в Бердичеві. Ріжні думки, як стріли прошибають мов. Що буде дальше... Чи добре я зроблю... Двох гадок не повинно бути, або сюди, або туди. На дворі горячо, сонце пражить; я був тоді в себе на кватирі в цукроварні. Питаюся господарів потихо, чи можу у них остатися. Вони боялися, а тут ще большевики круться по подвір'ю. Приходять знакомі старшини з таким наміром до моїх господарів, що й я. Треба шукати криївки, щоби перебути критичний час... Ідемо дорогою по притюрму в сторону залізничного двірця. Над головами кружляє польський літак і острілює з машинового кріса наші обози, що в переполосі їдуть на Білополе. На підводах їдуть стрільці. Туман пороху підноситься в гору. Серед гакої метушні прийшов я на стацію до бригадійного складу, щоби засягнути інформації. Командант складу сот. Налуковий каже, що склад стоїть II-гий на черзі, а тут нема ні паровозів, в Козятині Поляки і от уже острілюють місто шрапнелями і будуть стріляти на дворець. Сконстатували ми, що ситуація безвихідна. На двірці стоїть большевицький бронепоїзд і починає стріляти. Показалася "школа красних командирів", які ішли обороняти місто. Дорогою попри залізничний шлях ведуть арештантів, богато з них утікає, всі потратили голови. Тою дорогою утікають

большевицькі комісарі на підводах, утікають так, що гублять всякі річи.

Була 6-та год. поп. На дворець починають падати польські гранати. Все звідси втікає, бо тут дійсно небезпечно стояти. Бронепоїзд відступаючи відстрілюється. З „Лисої Гори“ почала стріляти в сторону двірця польська піхота. Кулі свищуть, дзенькочуть, як пчоли.

Я стояв із кількома старшинами в саді біля двірця. В тім все затихло... Ми поховалися на кватирі, в одних хазяїв. Позамикали двері. Нас було тоді щось 16 чоловіків.

Вже сонце почало заходити, як до міста почали вступати польські відділи, які пізним вечером обсадили залізничний дворець Бердичів; їхня розстрільна була розложена на горбах, за залізничним шляхом. Це були відділи армії Ридза-Сміглого. Від сторони Козятиня доходили цілу ніч відгуки великої стрілянини. В Бердичеві панував спокій, коли тимчасом цивільні люди весь час виносили з вагонів полищене большевиками всяке добро, як муку, цукор і т. і.

Нас зібралося на одній кватирі 18 старшин і стрільців. Насамперед ми почали себе розоружувати; всяке оружя і муніцію понищили, а відтак почали переглядати свої наплечники. Не все хотілося нам брати з собою. На всякий випадок ми забезпечилися в білля, взявши на себе по дві пари. Пізно в ночі, коли вже почало розвиднятися, ми урядили ще послідний „мітінг“, що остаточно зробити: рішили ще зрана зголоситися в польській команді, наколи не буде української.

Ніч була дуже гарна. Часто виходили ми в садок, для покрілення свіжим воздухом, бо в комнаті панувала задуха. Це робилося дуже обережно, щоби польські жовніри не підглянули. Непевність, що з нами може статися, наколи попадемо в польський полон, а при тім пониження, тюрма, неволя, це все трівожило душу. Ані спати, ні їсти не хотілося, а зі зденервовання богато курилося і тому в комнаті було наче в димарі. З початку я не здавав собі справи, що я попадаю в польський полон, бо мені ще ніколи не приходилося бути в неволі.

На дворі почало розвиднятися, заповідався теплий день і ми почали виходити з хати: всі почували себе помученими і невиспаними. Повою починаємо пакуватися

і затягати на себе наші наплечники. Вихід ми почали відкладати з годину на годину і це протягнулося до 10-ої передполуднем дня 27. квітня 1920 р. Ми вийшли на вулицю Семенівську і пішли двійками, в порядку. По дорозі стрічали польських жовнірів, але вони нам нічого не говорили, мабуть не знали, що це за відділ. Щойно коли ми скрутили на Даниловську вулицю, де стояла їхня команда, почали на нас нападати, кричати, називати послідними словами, грозили крісами, а навіть почали відбирати від нас наші клунки. Нас заливали до команди 7-ої сотні 66-го п. п. Тут почалися для нас правдиві муки. Нас приведено до одної салі, де в присутності одного польського старшини почато нам поодиноко відбирати всякі річи, не зважаючи на це, чи вони приватного походження, чи ні. Тут наслухалися ми всяких епітетів. Конець кінців нам відобрano все, одяг, гроші; ми осталися тільки в однострою. Це роблено на приказ старшини, який кращі і вартніші річи забирає для себе до кишени, а решта, як він це говорив: „пуйдзє для компанії“. Одним словом поведення польських жовнірів і старшин із нами як полоненими було в великому степені некультурне. Мені прим. забрав польський старшина навіть українську відзнаку тризуб, говорячи: „те вишістке большевіцке одзнакі тшеба їм забераць“.

По большевицькій душевній неволі прийшла польська неволя: дні були страшні, нам грозили розстрілом, вечерами виводили нас на вулиці міста, а дорогою нападали на нас польські жовніри і відбирали від нас те, що у нас осталося. Тому не раджу я особисто нікому попадати в польську неволю...

в критичному положенні і їй все грозила неминуча катастрофа, чи нині чи завтра, бо ніхто не журився про її будучність.

Хто поносить вину цеї трагедії, оставляю осудови історії...

До катастрофи УГА причинилася також і Антанта, а передовсім Франція, в якої всемогутність ми вірили наче в Бога, від якої ми все надіялися помочі, а радше мирного розвязання польсько-українського спору. Наші надії на Антанту показалися обманом. — Франція, а właштво ціла Антанта, хоч змушувала нас до перемиря з Поляками, робила що інше. Вона давала нашим ворогам матеріальну і моральну поміч, а нас лише потішала. Політика Антанти супроти нас оказалася злобною і дволичною. Ці всякі місії, висилані до нас, це були радше шпіони, з якими належало поступити так, як приказує воєнний час. Доперва, коли катастрофа для УГА оказалася неминучою, познікали всякі антантські місії, а наше закордонне представництво почало свою роботу за кордоном (виїзд д-ра Лозинського і бл. п. полк. Вітовського в квітні 1919 р. за кордон), але це вже було за пізно, бо огонь вже сильно розгорів. Поляки дістали велику поміч із Франції, проти нас почала оперувати добре вишколена армія Галлера, а знов УГА мусіла відступати за Збруч.

Але й на Великій Україні віра в Антанту у нас не погасла. Галицькі полки, щоби скинути з себе підозріння у Антанти о большевизм, зараз удалися в бій з большевиками, проганяючи їх майже з усього Правобережя. А тимчасом за плечима Галицької армії Поляки продовжали дальше, але без бою свою політику... маніфестуючися перед світом, що вони проганяють большевиків. Але і на Великій Україні Антанта не уділила УГА найменшої помочі, хоча вона знала, що ця армія стойть муром перед большевицькою навалою і охороняє Захід перед заливом. Рівнож і від Директорії Української Народної Республіки УГА майже нічого не дістала, бо її армія також боролася з недостатками. Не сповнила ані в часті того приречення Директорія УНР, яке висказав гол. от. Петлюра у своєму маніфесті „До Братів Галичан“, на якого просьбу УГА перейшла на Велику Україну в допомогу придніпрянській армії. Однак при

* * *

Картини говорять... Холодом проймає, коли згадати те все, що ми пережили і чого були свідками на Великій Україні. Тим паче це страшніше, що наша армія пробувала весь цей час, будь-що-будь, на своїй, не чужій землі. Тяжко засвідчила вона своє пробування на Великій Україні: вона оставила на всіх полях битви і кладовищах десятки тисяч найкращих своїх героїв!... По цілому Правобережю, по ріжних місцевостях, як Бар, Жмеринка, Вінниця, Немирів, Тульчин, Київ, Літин, Летичів, Проскурів, Бершадь, Шпилів, Камянець, Одеса і ін., там, на кладовищах спочило на віки 40.000 найкращих синів галицької України! Невіджалувані втрати!... Ніким неоплакані лягли вони не від куль на полі слави, а від пятнистого тифу. А відтак по тифі прийшли розстріли Галичан по ріжних большевицьких, концентраційних таборах, „чека“, а також і сьогодня богато галицьких Українців коротає свій вік на далекім Сибірі, не згадуючи вже про ріжні Домбя, Вадовичі, Тухолі...

Де-ж шукати причини і початку цеї страшної трагедії УГА? Трагедія УГА почалася з цею хвилею, як наші війська опустили Львів, а це, що УГА перебула на Великій Україні, це вже був сам епільог трагедії. Бо лекше втратити і віддати в руки сильнішого ворога якусь вартнішу річ, чим назад від нього відобрести. УГА, полишивши Львів, втратила великі склади воєнного матеріалу, який є необхідний до ведення війни, а який годі було їй дістати з закордону по причині відтяття її від заходу.

УГА по переході її з галицької України за Збруч, вже від першої хвилі находилася в великих недостатках і браках. Це було причиною, що УГА, хоч прогнала була большевиків аж за Дніпро, мимо цего все находилася

добрій господарії і адміністрації могла Директорія багато вчинити, бо вона розпоряджала великанськими сумами; можна було спровадити з закордону муніцію, обуву, одяг, санітарний матеріал і те все, що є конечне для армії. Лише в тім часі, коли УГА пробувала на Великій Україні, могла Антанта при добрій волі багато вдіяти для розвязки східного питання. Але Антанта взялася за розвязку цего питання блудною дорогою. Замісьць спомагати національні війська, стоячи на платформі самоозначення народів так, як це сказав Вільзон, вона спомагала ті війська, які йшли на Україну виключно в імперіялістичних цілях. Коли Антанта була держалася іншої політики, булаби заощадила собі коштів і східне питання давно було би розвязане. Бо на Україні залишусь тоді справдіший мир, коли на ній правитимуть круги, які стоятимуть виключно на національнім ґрунті, і правительство, якому лежатиме добро народу на серці. Інше правительство на Україні не устоїться, а всякі повстання причиняться до економічної руїни, на чім терпітиме торговля з закордоном, бо Україна це європейський шпіхлір. А що Антанта трималася блудної політики, це показалося недавно. Спомагаючи ворогів української державності, які вели також в імені Антанти війну з большевиками, як Денікін, Колчак, Юденич, а врешті Врангель, Антанта дала великанський воєнний матеріал у руки таких чинників, які під подувом малого вітру розліталися, полішаючи його в руках большевиків. Лише фальшиві політика Антанти заплутала нерозвязане досі східне питання на необмежений час.

Нас, галицьких Українців називають наші придніпрянські брати зрадниками, що ми получилися з ворогом України — Денікіном. Мені здається, що найбільше горляють ті, котрі в осені 1919 р. сиділи собі дуже вигідно по теплих хатах, орудували як хотіли державним майном, здалека від фронту, котрі взагалі не хотіли мати нічого спільногого з фронтом, а тут нагло прийшлося їм кидати теплу хату і всякі вигідні посади, виходити на дощ, бо денікінці наступали. Чому тоді так багато сиділо старшин за фронтом, коли вся українська армія потребувала негайної помочі і проводу?... Не знаю впрочім, що сказали би нам придніпрянці тоді, колиби перемиря з Денікіном було заключене

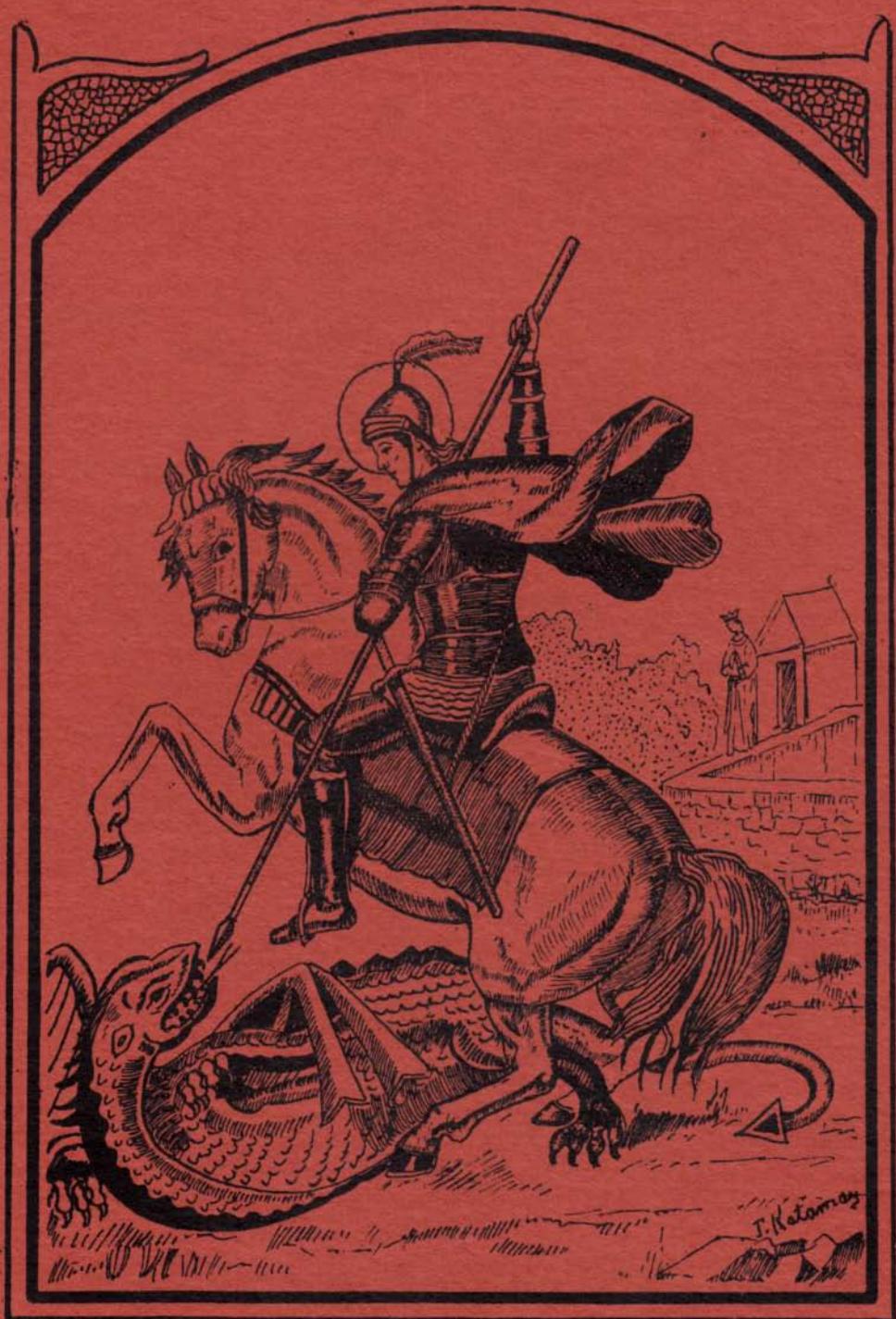
з обома українськими арміями, а це з УГА і придніпрянською? А що стремління до цого було зі сторони Директорії, це всім добре відоме. А чи зречення галицької України гол. от. Петлюрою і Директорією У. Н. Р. в користь Польщі в цей момент, коли галицька армія змагалася на фронті, не можна назвати зрадою? Хто ж перший потоптав універсал злуки всіх українських земель, цей універсал, який святочно проголошено на Софійській площі в Київі в дні 22-го січня 1918 р.? Стан УГА в другій половині жовтня 1919 р. був таєм страшний, що вона по причині хоріб оказалася небоєздатною і їй грозила неминуча загибіль. А помочі ніде не можна було тоді найти. Про який-будь відворот подумати було неможливе; кождої хвилі грозило оточенням ворогами, а впрочім куди було відступати, коли хотілося ратувати цілість армії, а радше хорих стрільців. Що НКУГА почала переговорювати з армією Денікіна в той час, коли вся армія була хорою, це було таке зрозуміле і природне, як кождий хорій, котрийчується близьким смерті, кличе на ратунок першого лішого лікаря без огляду, чи цей лікар у даний момент є навіть його ворогом. Переговори придніпрянської армії з Денікіном не довели до нічого, але кажуть, що гріхом є не тільки вже поповнене зле діло, але гріхом є також і це, коли мається намір поповнити зле діло. Хоч УГА увійшла в союз з Денікіном, однак ніхто з її членів не поповнив щось проти української ідеї, кождий знат, що був це час переходовий, а навіть в цім часі галицька армія прозвала себе для окремішності «Українською», маніфестуючися на дальнє синьо-жовтими відзнаками і українським тризубом. Нас галицьких Українців посуджують придніпрянські Українці о русофільстві. Хто слідив за українським рухом у Галичині перед війною і в часі війни, цей буде зовсім іншої думки. Українські Січові Стрільці, що воювали з руськими військами, а відтак оснування Січових Стрільців Галичанином от. Коновалець у Київі, чи це не заслуга галицьких Українців? А хто ж перший проголосив злуку Галичини з Великою Україною, як не Національна Рада в Станиславові в дні 3-го січня 1919 р?

Що ж нам осталося в нагороду за наші змагання на Великій Україні? З великим майном ми перейшли на Велику Україну в дні 16-го липня 1919 р. Обідрані і злесяtkовані

відти вернули... Але ми маємо це вдоволення, що весь час нашого пробування на Великій Україні ми все тішилися серед широких мас народа великим довірям і пошаною, як добре зорганізовані національна армія, якої організація заховалася до останньої хвилини, а даліше, що ми вспіли защілити між селянством національну свідомість, яку тепер не знищать вороги України. Ми маємо це вдоволення, що на нас ніколи не нападали і нас не рабували селяне, навіть в таких хвилях, коли ми були змушені злучитися з нашими противниками, коли на інші армії повстанці все нападали. Ми маємо це вдоволення, що де ми вступали, нас селяне витали, а відки відходили, жалували за нами, бо ми все стояли на сторожі права і порядку. А ці могили наших героїв прикрашуватимуть мужицькі руки квітками. Над ними співатиме народ ці сумні й тужні пісні, що їх співали наші стрільці, як ішли до бою.

Авреолею слави оповита У. Г. Армія не істнє на Великій Україні, але її воєнні подвиги у визвольній боротьбі записані нестерпними буквами в історії України. І хоч може вона не сповнила як слід свого завдання, все ж таки муситься тямити, що УГА боролася від першої хвилі свого заснування, змагалася серед недостач, окружена в чотирокутнику ворогами, відтята від світа, мусіла улягти вкінці пошестним недугам. Лишена політичного проводу, почала переходити „з рук до рук“ і це останнє поклало конець її істнуванню.

На трагедії Українсько-Галицької Армії вчитимуться українські політики, як належить братися до будови Української Державності, щоб уникнути як найбільше жертв в одиницях народа, дивитимуться очима все вперед, предвиджуючи заздалегідь все всякі можливості і обєднання всіх верств і партій народа, стремітимуть все до одної Великої Мети, маючи на увазі, що всякі внутрішні роздори в народі — це скріплення сил ворога. Лише в обєднанні всіх сил народа можна покласти трівкі основи, на яких можна збудувати: одну, соборну, незалежну українську державу.

J. Kötänen